

Dijalozi s baštinom 2011.-2016. : Prvih šest godina

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2017**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:811374>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**Dijalozi s
baštinom
2011.-2016.**
Prvih šest godina

**Dijalozi s baštinom
2011.-2016.**

Prvih šest godina

**Dijalozi s baštinom
2011.-2016.**

Prvih šest godina

Nakladnik:

Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilište u Rijeci

Za nakladnika:

Ines Srdoč Konestra

Glavni urednik:

Marijan Bradanović

Uredništvo:

Marijan Bradanović, Mateja Jerman, Ivan Braut

Recenzenti:

dr. sc. Petar Puhmajer
prof. dr. sc. Pavuša Vežić

Jezična redakcija: autorska

Grafičko oblikovanje i priprema:

Ivan Braut

ISBN: 978-953-7975-54-8

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Sveučilišne knjižnice Rijeka pod brojem 131203036.

Dijalozi s baštinom 2011.-2016.

Prvih šest godina

Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilište u Rijeci
Rijeka, 2017.

18. travnja **Dan svjetske baštine**

Na sjednici Međunarodnoga vijeća za spomenike i spomeničke cjeline (ICOMOS) pri UNESCO-u održanoj 18. travnja 1982. u Tunisu izražena je potreba za obilježavanjem dana kojim bi se naglasila potreba promicanja, očuvanja i zaštite spomenika kulture. Naredne je godine usvojen taj prijedlog i 18. travnja proglašen je Danom svjetske baštine.

SADRŽAJ

6	Dijalozi - prvih šest godina
16	2011
28	2012 - rekonstrukcije
44	2013 - prepoznavanje vrijednosti
58	2014 - slika spomenika i princip promjena
68	2015 - utvrde
78	2016 - fortifikacijska arhitektura i problemi njezine zaštite
92	popis literature
103	sudionici skupa
106	kazalo mjesta

Dijalozi

prvih šest
godina

Dijalozi s baštinom na Filozofskom fakultetu u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci početkom 2011. godine preselio se sa starih lokacija u novi Kampus na Trsatu i jedan od prvih skupova održanih u novome sjedištu bili su upravo *Dijalozi s baštinom*. Vjerujem da ni idejni začetnik i organizator tog stručno-znanstvenoga skupa izv. prof. dr sc. Marijan Bradanović, predstojnik Katedre za istraživanje i zaštitu kulturne baštine, niti Odsjek za povijest umjetnosti tad nisu razmišljali o kontinuitetu skupa koji je iniciran uz obilježavanje UNESCO-ova Dana svjetske baštine.

Izvršno odabran naziv skupa u prvi plan stavlja riječ dijalog što podrazumijeva sugovornika/e te baštinu kao nešto od čovjeka, čovjeku dano i ostavljeno na skrb i uživanje. U samom je nazivu sadržana i koncepcija stoga nije bio problem zainteresirati sugovornike, tako *Dijalozi* postaju sad već tradicionalno okupljanje stručnjaka koji se bave kulturnom baštinom. Uz suradnju Hrvatskoga odbora za spomenike i spomeničke cjeline ICOMOS-a, Hrvatskoga restauratorskoga zavoda i Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstva kulture Republike Hrvatske, jednom godišnje propituju se zahvati konzervacija, restauracija i rekonstrukcija u zaštiti kulturne baštine, otvaraju se brojna pitanja regulative, standarda, metodologije, etike, prezentiraju se pojedini primjeri dobe prakse...

Dodana je vrijednost *Dijaloga* prezentacija praktičnih problema i načina njihova rješavanja upravo na fakultetu što omogućava studentima upućivanje u vlastitu struku, daje im uvid u jedno od područja kojim će se možda baviti tijekom svoga profesionalnoga razvoja. Povezivanje teorije i prakse time prestaje biti fraza koju često rabimo, jer upravo izlaganja i prezentacije koje sudionici predstavljaju svake godine čine sada već nezanemarivu bazu „studija slučaja“ iz recentne prakse koja ostaje dostupna i studentima i nastavnicima.

Zahvaljujem kolegi Marijanu Bradanoviću i njegovim najbližim suradnicima Mateji Jerman i Ivanu Brautu na tome što su nam podarili prvih šest skupova očekujući da s istim marom i upornošću nastave kako na našoj instituciji ne bi izostao živi interes za kulturnu baštinu i njezinu zaštitu među generacijama koje dolaze.

Ines SRDOČ-KONESTRA

dekanica,
Filozofski fakultet u Rijeci

Dijalozi koje valja nastaviti

Marko ŠPIKIĆ

član organizacijskog i programskog
odbora *Dijaloga s baštinom*,
ICOMOS Hrvatska
Filozofski fakultet u Zagrebu

Riječki *Dijalozi s baštinom* u nekoliko su posljednjih godina postali najvažnija konzervatorska tribina u Hrvatskoj. Zahvaljujući inicijativi kolega s riječkog Odsjeka za povijest umjetnosti, dobrome duhu manifestacija profesoru Marijanu Bradanoviću i predanosti njegovih inspirativnih mladih kolega Mateje Jerman i Ivana Brauta, hrvatski konzervatori i restauratori u potrazi za profesionalnom provjerom, priznanjem i raspravama o etici postupanja danas posjeduju instituciju kojoj riječ dijalog ne predstavlja govor u prazno.

Dva dijaloga – jedan manje vidljiv i implicitan, konzervatora i restauratora s naizgled šutljivom umjetninom, drugi eksplicitniji, s kolegama iz struke – stalno prožimaju i ispunjavaju riječke *Dijaloge*. Te vrste razgovora u sebi nose duh dijagnostike i prognostike, anamnezu ili konstataciju stanja i želu da nam svima, kao kolegama koji na neki način čuvaju spomenike, krene nabolje. Ona druga vrsta dijaloga bila je nasušno potrebna našoj zemlji jer je u doba osamostaljenja i uvođenja višestranačja ali i prevlašću egoističnog principa stjerana na rub javnoga života. Već je ispisano i izgovoreno stotine riječi o tome što nas muči kao stručnjake (među sobom i prema svim vrstama prolaznih a uglavnom nezainteresiranih političkih „moćnika“) i kako smo kao stručnjaci i građani, odnosno kao ključni dionici odlučivanja o budućnosti naše prošlosti, nedovoljno snažni sustavno i zdravorazumski razgovarali s međusobnim uvažavanjem. Na ovome skupu, koji je stalnim marom, tihim i nenametljivim radom omogućila spomenuta mala skupina naših riječkih kolega, stvorene su pretpostavke oslobađanja od neshvatljiva i neprihvatljiva straha od dijaloga u struci. To je osnovni i jedan od najvažnijih uspjeha ovih susreta.

Na travanjским *Dijalozima*, isprva jednodnevnoj manifestaciji, u nekoliko jutarnjih i popodnevni h sati slušatelji su mogli čuti što se zbiva s brojnim konzervatorsko-restauratorskim projektima naše zemlje za koje ne samo građani već i kolege iz drugih zavoda ili akademskih krugova vjerojatno ne bi čuli da su propustili predavanja. To je drugi veliki uspjeh, iako isprva čudi činjenica da se o javno financiranim radovima na kulturnoj baštini tako rijetko može čuti unutar poprilično nekompaktne stručne i šire javnosti. Na *Dijalozima* se u posljednjih nekoliko godina raspravljalo i općenitije, kada su članovi akademskih krugova predlagali nešto šire postavljene teorijske teme s mogućnošću doprinosa i odgovora iz prakse, pa se raspravama o rekonstrukcijama, principu promjene u slici spomenika ili prepoznavanju vrijednosti pokušalo motivirati konzervatore, restauratore i članove građanskih udruga da svojim razmišljanjima i razmjenama doprinesu zajedništvu

poimanja i prihvatljivosti metodologija na razini široj od zavoda ili županije.

Na riječkim skupovima, održavanima povodom UNESCO-ova Dana svjetske baštine i uz stalnu potporu Hrvatskoga odbora za spomenike i spomeničke cjeline ICOMOS-a, razmatrani su rezultati i dvojbe, smjeli pokušaji i nesmotreni prekršaji, predviđanja i prisjećanja. Na njima se moglo vidjeti da su pojedini veterani struke bili bliži restauratorskom ili rekonstrukcijskom intervencionizmu dok su mlađi zastupali opreznije stajalište prema materiji i pojavnosti umjetničkih djela. Tu smo mogli vidjeti rezultate rada studenata arhitekture koji već godinama obilaze zaboravljena mjesta, „kontaminirana“ duhom političkih i vojnih sila koje su razarale spomenike i ambijente Hrvatske prije četvrt stoljeća, kao i predstavnike građanskih udruga koje su svojim neumornim (ne samo osporavajućim već i afirmativnim) radom nudile alternativu političkoj gladi za četverogodišnjim mandatom u izornoj jedinici.

Jedan od najvažnijih dosega *Dijaloga* su, kako i ime manifestacije govori, uspješne rasprave. Na njima su svoj doprinos dali i veterani koje valja poslušati i mlađe kolege koje su, stasajući, ostavile prve tragove djelovanja. *Dijalozi* su bili i mjesto pokušaja oživljavanja udruženog djelovanja. Tu je 2012. izrečen poziv za oživljavanje Društva konzervatora Hrvatske, što je u to romantičko doba gladi za zajedništvom i ravnopravnim stručnim raspravama izgledalo gotovo ostvarivo. Ono što je u početku izgledalo kao logični slijed razgovora o velikim, sustavnim problemima profesije, nije barem dosad bilo moguće provesti u djelo. Zato riječki skup, koji je 2014. prvu vrstu dijaloga s umjetninama stopio s drugom unutar skupnih obilazaka terena, ostaje svijetao primjer kontinuiteta unutar jedne nefunkcionalne zajednice u kojoj je šutljiva većina ipak željna razmjene.

Osobno sam na svakome skupu naučio iznimno mnogo, kako u predavanjima, tako u raspravama i obilascima spomenika. Uvijek sam iznova uviđao koliko je kabinetsko bogatstvo teorijskog i historiografskog rada gotovo besmisleno bez suočavanja s praktičnim suvremenim problemima i intervencijama, predstavljenima u fakultetskoj predavaonici ili na terenima Istre, Rijeke i njezine okolice. Vraćajući se sa skupa stoga uvijek imam podijeljene osjećaje: s jedne strane sreće i ponosa, jer postoje ljudi poput Nataše Nefat, Josipa Višnjića, Ivana Matejčića, Marijana Bradanovića, Mateje Jerman i Ivana Brauta te načelnika malih primorskih i istarskih gradova i građana koji razumiju govor svojih spomenika, a s druge razočarenja zbog činjenice da se tim ljudima s obje strane Učke

ne daje gotovo nikakvo društveno priznanje osim etiketiranja kao čimbenika ekonomske stagnacije.

Riječki *Dijalozi* u mojim očima ne predstavljaju tek jedan dan u životu (nat)prosječnog hrvatskog konzervatora i restauratora. Ne treba biti ni previše patetičan pa iz te važne manifestacije, koju povremeno obidu i pozdrave „nadležni“ iz nacionalne prijestolnice, vidjeti vjesnika svijetle budućnosti u vidu administrativnog, legislativnog ili financijskog prosvjetljenja. No ne treba se zaustaviti ni na osnovnoj činjenici da skup sada treba održavati. Treba ga razvijati tako da uistinu postane tribina u vidu nacionalnoga Dana konzerviranja i restauriranja ili Dana spomenika u Hrvatskoj, odnosno da se u konzervatorskoj i restauratorskoj zajednici stvori atmosfera natjecanja sa željom da se na skupu nastupi, da se pokaže što se trenutno radi na istraživanju, iskapanju, konsolidiranju, restauriranju ili rekonstruiranju naših spomenika.

Dijaloge treba održavati i podupirati – postali su tradicija i institucija koja se kao profesionalni korektiv treba osvrtni na izazove svojega doba. Mnogi su slobodnomisleći i dobronamjerni konzervatori i restauratori u Hrvatskoj sigurni: *Dijalozi s baštinom* postali su im profesionalni oslonac i mjesto izgradnje sustava koji može i mora postati bolji.

Dijalozima do sigurnije budućnosti kulture baštine

Znanstveno-stručni skup *Dijalozi s baštinom*, koji od 2011. godine organiziraju Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Hrvatski nacionalni odbor ICOMOS-a, uspješan je preplet predavljanja rezultata provedenih istraživanja, izvedenih radova i mogućih rješenja iz prakse. Ujedno su *Dijalozi* prilika za razgovor, razmjenu iskustava te poticaj za stručne rasprave u kojima se podrazumijevaju i sasvim oprečna razmišljanja i stavovi. Cilj *Dijalogâ* jest upravo ono što njihov naziv i nosi - razgovor koji navodi na zajedničko rješavanje problema, uvažavanje drugačijih viđenja te jačanje svijesti o vrijednostima naše kulturne baštine. Nadalje, valja istaknuti da su teme *Dijalogâ* uvijek bile aktualne te da su pomno odabrana, uvijek dobro posjećena predavanja (i rasprave koje su slijedile) nudila propitivanja metodologije, otvorila mjesta novim promišljanjima te unaprijedila dosadašnja saznanja.

Iako ponajprije namijenjeni stručnjacima koji djeluju na polju zaštite kulturne baštine, *Dijalozi* su i prilika da se, održavajući se već godinama povodom Dana svjetske baštine, široj javnosti izloži rad i djelo konzervatorâ i restauratorâ. Ujedno su i poticaj stručnjacima da aktivnije djeluju u uključivanju lokalne zajednice kao ključnog čimbenika u svakodnevnom i trajnom čuvanju kulturne baštine.

Upravo stoga, prepoznajući vrijednosti otvorene znanstveno-stručne diskusije te važnost pretpostavljenoga koraka naprijed u dosadašnjim postignućima na polju zaštite kulturne baštine, Hrvatski restauratorski zavod od početka aktivno sudjeluje u pripremi i organizaciji skupa, te sudjelovanjem svojih djelatnika kao izlagača.

Kulturna baština neizostavni je dio u očuvanju kôda jednoga naroda. Stoga je zaista važno njegovati, poticati i razvijati interdisciplinarni pristup u teorijskom i praktičnom radu na njezinoj zaštiti. A ključ uspješne provedbe upravo je u - Dijalozima.

Tajana PLEŠE

v. d. ravnatelj,

Hrvatski restauratorski zavod

Dijalozi s baštinom – prvih šest godina

Tomislav PETRINEC
načelnik Sektora za
konzervatorske odjele i inspekciju, Uprava
za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo
kulture RH

Djelovanje konzervatorske službe u Hrvatskoj, u posljednjih dvadesetak godina izloženo je brzim i značajnim promjenama te procesima izazvanim različitim čimbenicima, u prvom redu domaćim ali i globalnim. Pri tome nije riječ samo o novim izazovima na stručnom planu već se usporedno nameću i pitanja o ulozi konzervatora u suvremenom društvu.

Istovremeno odvijanje procesa društvene tranzicije i političkog osamostaljenja te Domovinskog rata i poslijeratne obnove odrazilo se i još uvijek se odražava na izravan i nerijetko dramatičan način na hrvatsku kulturnu baštinu, osobito na povijesni prostor i graditeljstvo. Promjena društvenog uređenja i vlasničkih odnosa nad nekretninama, novo zakonodavstvo, prvotno buđenje investicija iza kojeg je slijedila gospodarska kriza, ulazak u Europsku uniju i otvaranje novih sustava financiranja, uključivanje lokalnih zajednica u procese odlučivanja, sva ova zbivanja neminovno utječu na djelovanje konzervatorske službe pred koju se postavljaju nova pitanja i zadatci. U suvremenim, po mnogo čemu pozitivnim društvenim i gospodarskim procesima jasno je da graditeljska baština mora imati vlasnika odnosno upravitelja, kao i određenu namjenu, bez kojih je teško osigurati njeno očuvanje. Stoga u primarnu temu zaštite i očuvanja kulturnih dobara sve više urasta tema upravljanja (prihvatljivim) promjenama na kulturnom dobru, a uloga konzervatora ne može biti samo tumačenje kulturnog dobra nego i aktivni pristup u pružanju odgovora što s njime činiti i kako. Međutim, u mnogim slučajevima „održivog očuvanja“ i obnove graditeljske baštine pitamo se koja je cijena promjena, odnosno gdje je granica koja nas dijeli od nepovratnog gubitka spomeničkih svojstava povijesne građevine, kulturno povijesne cjeline ili arheološkog lokaliteta. U konzervatorskoj praksi sve češće se suočavamo s investicijama pripremljenima na brzinu, bez prethodnog konzervatorskog elaboriranja kulturnog dobra, njegove interpretacije i smjernica za prezentaciju, kao podloge za inače dobrodošlu obnovu i prenamjenu. Povijesna arhitektura u takvim se projektima shvaća kao atraktivna scenografija za novi sadržaj, bez razumijevanja njene pune vrijednosti i značaja, dok nad glavama konzervatora sve češće lebdi pitanje je li baština odnosno kulturno dobro u svim ovim procesima subjekt ili objekt.

U takvim okolnostima znanstveno – stručni skup *Dijalozi s baštinom* trenutno je jedan od rijetkih takvih skupova u Hrvatskoj koji se sveobuhvatno bavi konzervatorskim temama i koji je namijenjen upravo konzervatorima. Zahvaljujući velikom entuzijazmu i naporu njegovih organizatora i domaćina, ovaj skup uspijeva se održavati već sedam godina za

redom. Sugestivan naziv skupa *Dijalozi s baštinom* poziva na toliko potrebnu stručnu raspravu o teoretskim i praktičnim pitanjima koja su otvorena u punom spektru, vezano za sve vrste baštine. Na šest, do sada održanih *Dijaloga* takve su se rasprave vodile na temelju kvalitetnih izlaganja brojnih naših stručnjaka, konzervatora i restauratora. Odlično su odabrane aktualne teme, teorijske i praktične naravi kao što su restauracija i rekonstrukcija, prepoznavanje vrijednosti, promjene na spomeniku, a zadnja dva skupa bavila su se temom utvrda kao posebne vrste graditeljske baštine.

Najava ovogodišnjeg skupa obećava još jednu, iznimno važnu temu: *Živjeti s baštinom - konzervatorsko djelovanje u zaštićenim urbanističkim cjelinama u funkciji održivog turističkog razvoja*. Zaštita urbanih i ruralnih cjelina jedan je od najsloženijih i najosjetljivijih postupaka sustava zaštite kulturne baštine. Osim raznolikosti vrsta i oblika graditeljskog nasljeđa koji čine kulturno povijesnu cjelinu i stručnih problema očuvanja i obnove elemenata urbane strukture, u takvom se prostoru susreće veliki raspon interesa njegovih stanovnika, poslovnih subjekata, lokalne politike i službi uključenih u proces planiranja i donošenja odluka o urbanom prostoru. Turizam kao jedna od najvažnijih i najprosperitetnijih gospodarskih grana u Hrvatskoj nedvojbeno je pokretač obnove povijesnih gradova, ali otvara i problemske teme kao što su „apartmanizacija“, gubitak autentičnosti, prekomjerno korištenje javnih urbanih prostora i druga pitanja.

Promatrajući *Dijaloge s baštinom* sa šestogodišnjim iskustvom, možemo se složiti da je ovaj stručni skup u potpunosti opravdao svoje postojanje, kako relevantnim temama i predavanjima tako i iskazanim interesom svih sudionika te poticajnom atmosferom skupa. Nadamo se, također, da će *Dijalozi* i nadalje biti događaj koji se bilježi u kalendarima hrvatskih konzervatora i restauratora.

Dijalozi kao poticaj

Dejan TROHA
student diplomskog studija
povijesti umjetnosti,
Filozofski fakultet u Rijeci

Godišnji znanstveno-stručni skup *Dijalozi s baštinom* koji organiziraju Katedra za istraživanje i zaštitu kulturne baštine Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Hrvatski nacionalni odbor ICOMOS-a predstavlja događaj od velike važnosti ne samo za studente povijesti umjetnosti već i za sve one koji smatraju da pitanja zaštite i očuvanja te općenito suživota s kulturnom baštinom zaslužuju visoku razinu pozornosti. Kao studentu povijesti umjetnosti i povijesti *Dijalozi s baštinom* pružaju mi izvrsnu mogućnost upoznavanja s recentnim konzervatorsko-restauratorskim zahvatima i pritom primijenjenim suvremenim metodološkim postupcima. Zbog relativne hermetičnosti konzervatorsko-restauratorske djelatnosti i općeg stanja u našem društvu, šira javnost često nije na adekvatan način upoznata s djelatnošću zaštite kulturne baštine. Problemi metodologije već izvršenih konzervatorsko-restauratorskih zahvata kao i prijedlozi planiranih realizacija, koji se na ovom skupu sustavno prezentiraju, predstavljaju izvrsnu priliku za raspravu među izlagačima kao i dijalog s publikom, studentima pružajući mogućnost za uključivanje u raspravu i oblikovanja stavova. Iz naše je, studentske perspektive, osobito zanimljiv sraz teorije i prakse, koji do izražaja dolazi zbog specifičnosti pojedinih konzervatorsko-restauratorskih zahvata. Kao student pred završetkom studija, s iskustvom uzastopnih pet godina sudjelovanja na *Dijalozima s baštinom*, smatram da njihovu najveću vrijednost predstavlja otvorenost rasprava i njihovo redovito širenje iz predavaonica na prostore fakultetskih hodnika. Evidentna je razmjena mišljenja kojom se ostvaruje dijalog između struke i polaznika studija. Kada prisutnost na skupu i slušanje određenog predavanja potakne vlastiti projekt istraživanja kulturne baštine, unutar lokalne zajednice iz koje dolazim, kao što se to dogodilo u mojem slučaju, tad o *Dijalozima s baštinom* možemo govoriti kao o skupu koji je opravdao svoju svrhu.

2011

Prve godine odvijanja skupa priopćenja su održali konzervatori, konzervatori-restauratori, stručnjaci na poslovima zaštite kulturne baštine, specijalizirani arhitekti i povjesničari umjetnosti istraživačkim djelovanjem osobito povezani s područjem Rijeke, Istre i Kvarnera. Problematici zaštite kulturnih dobara pristupilo se regionalno, ali tipološki promatrano vrlo široko, pa su obuhvaćene teme od tradicionalnih konzervatorskih zahvata na sakralnoj arhitekturi, preko pitanja opsega zaštite i mogućih modela revitalizacije ladanjskih arhitektonskih sklopova, zaštite vizura na kulturna dobra, do zaštite sepulkralne arhitekture i dekorativne arhitektonske skulpture, zidnih slika i tekstila, metodologije izrade konzervatorskih inventara sakralnih zbirki i problema ambijentalnosti baštine.

Zaštitni zahvat na crkvi sv. Marije „od Sniga“ u Maružinima pokraj Kanfanara

Željko BISTROVIĆ

Tijekom četverogodišnjih konzervatorskih i konzervatorsko-restauratorskih radova na crkvi sv. Marije „od Sniga“ u Maružinima, pokraj Kanfanara, u cijelosti su otkriveni fragmenti romaničkih zidnih slika koje je, na osnovi otvaranja manje sonde, 1946. godine opisao Branko Fučić. Nakon otkrivanja sačuvanih fresaka utvrđeno je da je Fučićev nalaz ujedno i najočuvaniji dio ciklusa. Novootkriveni ostaci oslika vrlo su fragmentarno očuvani i teško čitljivi, no unatoč oštećenosti pridonose boljem tumačenju cjeline.

Uz ostatke zidnih slika pronađeni su ulomci predromaničke oltarne pregrade uzidani u razne dijelove crkve. Onih s ukrasom pronađeno je osamnaest. Fragmenti ranosrednjovjekovne skulpture uspoređuju se s istodobnom skulpturom koja se čuva u lapidariju pokraj katedrale sv. Justa u Trstu i onom otkrivenom u crkvi sv. Sofije u obližnjem Dvigradu. Posebnost je ove građevine u tome što fragmente predromaničke oltarne pregrade romanički graditelj svjesno upotrebljava kao dekorativni naglasak crkvene vanjštine, njima oblikujući simetričnu kompoziciju začelja.

Pri istražnim radovima u zidu romaničke crkve pronađeni su i ulomci kamene sljemene grede koja je služila prekrivanju krovišta nekog starijeg objekta škrlama, što je zasad najstariji tehnički dokaz uporabe takvog pokrova u Istri. Opisuju se primijenjeni istraživački i prezentacijski postupci.

Sl. 1. Marušini, crkva sv. Marije „od Sniga“, začelje nakon provedenog zahvata

Sl. 2. Marušini, crkva sv. Marije „od Sniga“, fragment pluteja u trenutku nalaza

Sl. 3. Marušini, crkva sv. Marije „od Sniga“, prijedlog rekonstrukcije oltarne pregrade ranije crkve

Konzervatorski i konzervatorsko-restauratorski zahvati na crkvi sv. Martina u Bičićima

Toni ŠAINA, Irma HUIĆ

Naselje Bičići s crkvom sv. Martina na njegovom sjevernom rubu, nalazi se na lokalnoj prometnici Orbanići–Šajini. Crkva je jednobrodna izduljena građevina s polukružnom apsidom upisanom u ravni zid začelja u kojoj je prijelaz u polukalotu izveden trompama. Pročelje kruni zvonikom na preslici. Obnavljana je 1315. godine, o čemu svjedoči danas gotovo u potpunosti uništen natpis s datacijom na sjevernom zidu i 1756. godinom, koja je uklesana na nadvratniku ulaza. Crkva je bila oslikana prema romaničkom ikonografskom obrascu zidnog slikarstva. Prije početka radova vidljivi ostatci zidnog oslika prikazivali su Raspeće, datirano u prvu polovicu 14. stoljeća. Uz crkvu sv. Martina u povijesnim dokumentima spominje se i benediktinski samostan, što je potaklo arheološko istraživanje, zajedno s pronalaskom manjeg ulomka rimskog natpisa u blizini crkve. Dvjema sondama pronađeni su nalazi ostataka arhitekture, ukopa i pokretnoga arheološkoga materijala.

U 2008. godini započeli su preventivni konzervatorsko-restauratorski zahvati i istraživanja na zidnom osliku. Paralelno s restauratorskim zahvatima izrađivana je i dokumentacija o izvedenim radovima.

Osim restauratorske dokumentacije, izrađen je arhitektonski snimak postojećeg stanja, koji je poslužio za izradu projekta statičke sanacije građevine. Nakon izrade projekta izvedeni su hitni radovi građevinske sanacije na preslici koja je prijetila urušavanjem kroz krovšte crkve.

Dosadašnji radovi na crkvi sv. Martina u Bičićima pokazuju da je pri obnovi svake povijesne građevine potreban multidisciplinarni pristup. Ovdje je suradnja između različitih stručnjaka pokazala da takav pristup otvara mogućnost brze i financijski racionalne obnove s vidljivim rezultatima.

Sl. 1. Bičići, crkva sv. Martina, pogled na pročelje

Sl. 2. Bičići, detalj zidne slike

Inventar župne crkve sv. Trojstva u Baški

Gordana SOBOTA-MATEJČIĆ

U ljeto 2006. godine izrađen je inventar pokretnih kulturnih dobara župne crkve sv. Trojstva u Baški. Izuzev umjetnina zatečenih *in situ* u crkvi i crkvenoj sakristiji popisane su i one izmještene, izvan kulta, koje se danas nalaze u dnevnim prostorijama i u potkrovlju župnog stana. Dio njih potječe iz nekadašnje župne crkve Sv. Ivana Krstitelja koja se nalazi na baščanskom groblju a dio i iz drugih crkava baščanskoga područja. Ukupno je obrađena devedeset i jedna umjetnina. Vremenski raspon nastanka je od prvih stoljeća n.e. do početka dvadesetog stoljeća. Ističu se drveni, rezbareni, polikromirani otari, pojedini kipovi i reljefi (15.-18. st.), slike (16.-18. st.), te liturgijsko posuđe (15.-19. st.).

Prezentira se metodologija izrade konzervatorskoga inventara jedne sakralne zbirke, naglašava značaj takvih aktivnosti kao temelja preventivne zaštite i planiranja daljnjih, konzervatorskih i konzervatorsko-restauratorskih zahvata.

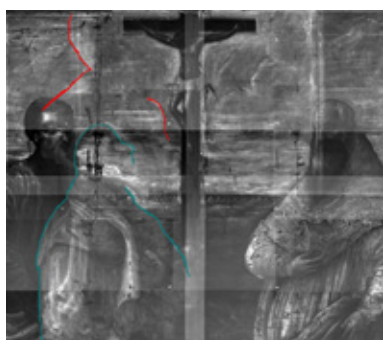

Sl. 1. Baška, župna crkva sv. Trojstva, *Sveti razgovor*, Juan Boschetus, oko 1517.

Sl. 2. Baška, župna crkva sv. Trojstva, *Bogorodica s Djetetom i sveci*, Paolo Campsa, 1514.

Slika „sv. Gaudencije i sv. Longin“ iz Velog Lošinja: prije, tijekom i nakon konzervatorsko-restauratorskog zahvata

Goran BULIĆ

Slika „sv. Gaudencije i sv. Longin“, nepoznatog autora naslikana je početkom 17. stoljeća, između 1600. i 1620. godine, u tehnici uljane tempere na platnu. Dimenzije slike su 110 x 140 cm, a kompozicija i proporcije likova upućuju da je riječ o isječku iz veće oltarne pale. Izložena je u župnoj crkvi sv. Antuna Opata u Velom Lošinju, desno od ulaza. Konzervatorsko-restauratorski radovi na slici izvedeni su u razdoblju od svibnja 2008. do kolovoza 2009. godine u radionici Hrvatskog restauratorskog zavoda, Restauratorskog odjela u Rijeci.

Izveden je cjelokupni konzervatorsko-restauratorski zahvat s ciljem zaustavljanja daljnjeg propadanja slike, uklanjanja naknadno nanesenih materijala, te ponovnog uspostavljanja čitkosti likovnih elemenata. Prije realizacije samih konzervatorsko-restauratorskih radova izvedeni su opsežni istraživački radovi neinvazivnim i invazivnim metodama, a uključivali su: vizualni pregled slike pod kosim, pozadinskim (transmitirana svjetlost) i UV svjetlom te pomoću mikroskopa, rendgensko snimanje računalnom radiografijom, uzimanje uzoraka slikanog sloja i preparacije (obrađeno je trinaest mikro uzoraka) analiziranih u prirodoslovnom laboratoriju Hrvatskog restauratorskog zavoda, probe topivosti sloja površinske nečistoće i naknadno nanesenog oksidiranog laka, te arhivska istraživanja. Rezultati provedenih istraživanja pokazali su pravo stanje materijala slike, ukazali na uzroke njezina propadanja te dali smjer daljnjim konzervatorsko-restauratorskim radovima. Analizom dobivenih podataka omogućen je uvid u slikarsku tehniku zasad nepoznatog matjstora s početka 17. stoljeća. Najzanimljiviji rezultat istraživanja postignut je računalnom radiografijom. Riječ je o otkriću prikaza s istim svecima ali drugačije kompozicije u sloju ispod prezentiranog.

Sl. 1. Veli Lošinj, *sv. Gaudencije i sv. Longin*, nepoznati autor, stanje prije konzervatorsko-restauratorskog zahvata

Sl. 2. RTG snimak slike

Sl. 3. Stanje nakon restauratorsko-konzervatorskog zahvata

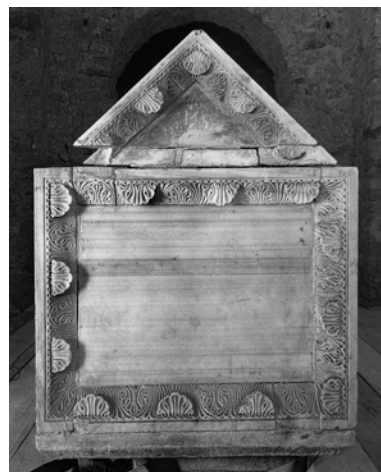
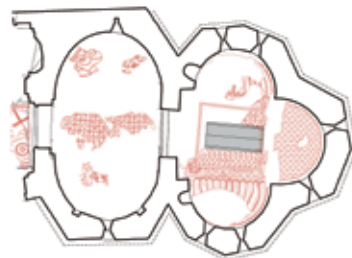
Sarkofag - relikvijar sv. Maura i Eleuterija iz 1247. godine u Eufrazijani

Ivan MATEJČIĆ

Istraživački i restauratorski program u prostorima sjeverno od Eufrazijeve bazilike koji se nakon pet godina privodi kraju iznio je na vidjelo mnoštvo novih podataka koje valja pridodati pokušajima interpretacije ovog složenog spomeničkog sklopa. Među važnijim rezultatima ističem: a) konačno definiranje oblika istočnog dijela sjeverne bazilike Predeufrazijane, b) identifikaciju četiri glavne faze transformacije svetišta sjeverne bazilike u razdoblju srednjega vijeka, c) rekonstrukciju oblika ranosrednjovjekovnog arkosolija, d) utvrđivanje stratigrafije i kronologije dva sloja zidnih slika u svetištu, e) utvrđivanje relativne kronologije četiri razine mozaičkih podova između bazilika od kojih drugi i treći pripadaju „međufazi“ između sloja prvotne bazilike (4/5. st) i Predeufrazijane (5. st.).

Restauriranje koje će u konačnici omogućiti razgledavanje do sada nepristupačnih dijelova kompleksa obuhvatilo je i prostor „*celle trichore*“ s njenim podnim mozaikom. U toj se prostoriji nalazi i sarkofag iz 1247. godine koji je također morao biti popravljen. Ovaj lijepi klesarski rad, napravljen voljom tadašnjeg porečkog biskupa Pagana, može se pribrojiti nemaloj vrsti umjetnina iz Eufrazijane pored kojih često prolazimo tek se osvrnuvši. Šareni mozaici i senzacionalni arheološki nalazi uglavnom prisvajaju svu našu pažnju.

Ovom prilikom donose se poznati podaci o sarkofagu povezani, naravno, s povijesnom sudbinom relikvija koje je čuvao, ali i nova dokumentacija te zapažanja nastala tokom restauriranja. Restauratorski zahvat omogućio nam je „rendgenski“ pogled u nutrinu strukture, uvid u konstrukciju klesarskog rada sa svim obilježjima srednjovjekovne racionalne i domišljate obrtničke prakse.

Sl. 1. *Cella trichora* s podnim mozaicima i sarkofagom u sredini

Sl. 2. Stražnja strana sarkofaga-relikvijara sv. Maura i Eleuterija, prije popravka

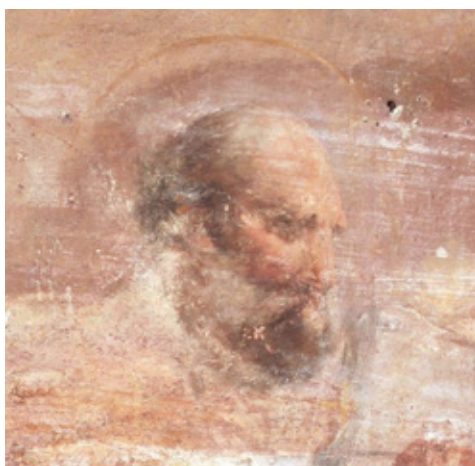
Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim slikama župne crkve sv. Stjepana u Motovunu

Kristina KRULIĆ

Nova saznanja o zidnim slikama u župnoj crkvi sv. Stjepana u Motovunu rezultat su sustavnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja provedenih na zidovima lađe i svetišta. Preliminarna istraživanja u crkvi prvi su put izvedena osamdesetih godina prošloga stoljeća a tada je na stropu lađe ispod postojećeg pronađen raniji oslik. 1903. kao godinu obnove crkve sv. Stjepana potvrđuje natpis na trijumfalnom luku, kao i pismo restauratora nedavno pronađeno u crkvenom arhivu. 2009. godine završeni su zahtjevni konzervatorski i konzervatorsko-restauratorski radovi na sanaciji stropne konstrukcije i rekonstrukcije oslika unutar glavnog medaljona na stropu. U medaljonu je prikaz sv. Stjepana i sv. Margarete.

Tek netom provedena istraživanja zidnih površina unutar svetišta, otkrila su postojanje dosad nepoznatih zidnih slika s prikazima četiri evanđelista. Kao autor motovunskih zidnih slika spominje se Giuseppe Bernardino Bison (1762-1844). Uz četiri evanđelista, u svetištu su i njegova dva ovala (ulja na platnu) s prikazima sv. Petra i sv. Pavla. Osim sličnosti u slikarskom izrazu, ovim je slikama zajednička i naknadna intervencija, tj. restauracija dvadesetog stoljeća. Nedavnim radovima otkriveni su prikazi četiri evanđelista, uklonjen je sloj naliča koji ih je prekrivao i dokumentirano je stanje njihove očuvanosti. Zbog slojevitosti oslika i naknadnih preslikavanja, pristup restauriranju i konačnoj prezentaciji ovog dijela svetišta podijeljen je u nekoliko faza a pravo lice motovunskih zidnih slika preostaje nam tek sagledati, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova koji će uslijediti.

SI. 1. Motovun, župna crkva sv. Stjepana, *sv. Matej Evanđelist*

SI. 2. Motovun, župna crkva sv. Stjepana, *sv. Marko Evanđelist*

Umijeće tkanja i veza: problemi interpretacije, valorizacije i konzervacije

Iva JAZBEC TOMAIĆ

Proizvodnja i priprema svilenih niti kao i umijeće njihova tkanja složen je proces u kojemu je sudjelovao čitav niz specijaliziranih obrtnika i dizajnera, točnije onih koji su smišljali uzorke, a čija je umješnost i kreativnost mogla doseći zavidnu umjetničku razinu. S obzirom na specijalnost u pripremi svilenih i zlatnih niti majstori su se zvali *coccitori*, *battilori*, *orpellani*, *maestri di foglia*, *forbiciani* ili *filatrice*, a ovisno o tipu tkanja *velluderi* ili *samiteri*. Posebno su bili cijenjeni tkalci *velluderi* koji su se specijalizirali za tkanje skupocjenog broširanog baršuna, a čija je godišnja plaća višestruko nadmašivala plaće drugih majstora. Velika konkurencija između tkalačkih radionica često je podrazumijevala špijunažu i kopiranje tehnike i dekorativnih motiva zbog čega je nastao čitav niz sličnih, ali gotovo nikada identičnih uzoraka. Odnos tekstilne i likovnih umjetnosti često se svodi na traženje uzora ornamentalnoj i figuralnoj dekoraciji tkanja ili veza u slikarskoj produkciji. Ne umanjujući ulogu slikarskih autoriteta, koji su se često i zbog egzistencijalnih problema vraćali suradnji s obrtnicima, suvremenim je istraživanjima dokazana autonomnost tekstilne baštine, što je i razlog njezine iznimne umjetničke kvalitete.

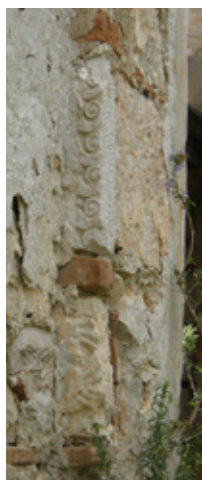
Istraživanje povijesnog tekstila podrazumijeva suradnju različitih znanstvenih disciplina i struka s ciljem razumijevanja društvene i gospodarske uloge koju je trgovina svilom i tkaninama imala u društvu Europe ranog novog vijeka. Spomenuta je suradnja, iako često izostavljena, nužna i za donošenje konačnog suda o umjetničkoj vrijednosti pojedinog predmeta te za poznavanje složenosti procesa njihove proizvodnje. Takav pristup jedini je u mogućnosti dati konkretne rezultate pri stilskoj analizi pojedinih predmeta kao i omogućiti približnu dataciju odnosno ubikaciju njihova nastanka. Suvremeni istraživači umjetničkog tekstila susreću se i s problemima zaštite i konzervacije pojedinih djela koja su zbog osjetljivosti medija često osuđena na propadanje. U tom smislu značajna su nastojanja Hrvatskog restauratorskog zavoda u čijoj su organizaciji održana tri međunarodna stručno-znanstvena skupa tematski vezana uz probleme zaštite povijesnog tekstila. Pritom prezentirana istraživanja ukazala su na važnost spomenute multidisciplinarnosti, ali i dokazala senzibilitet sve većeg broja hrvatskih stručnjaka za primjenu suvremenih istraživačkih standarda pri valorizaciji ove skrivene baštine.

Sl. 1. Riječka benediktinska vezilačka radionica, *Misnica s grbom obitelji Gladić*, kraj 17. ili početak 18. stoljeća, Riznica katedrale svetog Vida, Rijeka
Sl. 2. Nepoznata tkalačka radionica, *Misnica korčulanskog biskupa Španića*, (1689.), detalj, Opatska riznica, Korčula

Problemi zaštite ladanjske arhitekture – primjer Dajle

Marijan BRADANOVIĆ

Danas je Dajla naselje na zapadnoj obali Istre a u užem smislu predstavlja kasnobarokni i klasicistički ladanjski sklop koji svojim dimenzijama još uvijek dominira karakterističnom nizinskim priobaljem između Umaga i Novigrada.

U kasnoj antici arhitektura rustičke vile bila je iskorištena kao podloga za podizanje ranokršćanske crkve. Ranosrednjovjekovna faza potvrđena je nalazima dijelova oltarne pregrade. 1273. godine benediktinac je u posjedu Dajle zamijenila koparska obitelj Sabini. Provedeno istraživanje ukazalo je na okolnost da je obitelj Sabini na mjestu nekadašnjeg samostana održavala tipološki zanimljiv utvrđeni ljetnikovac. Godine 1775. koparska obitelj Grisoni započinje opsežnu pregradnju i dogradnju. Čak i u nestabilnom razdoblju napoleonskih ratova nastavilo se s planovima za gradnju a opsežniji je zahvat proveden 1830. godine. Godine 1860. Dajlu su temeljem oporuke preuzeli benediktinci iz Praglie. Stoljetni koncept uzornog gospodarenja poljodjelskim dobrom koje je funkcioniralo i kao kulturno središte, prekinut je progonom benediktinaca nakon Drugog svjetskog rata. Turističkim razvojem područja u drugoj polovici 20. stoljeća cjelina je pretrpjela niz za razdoblje karakterističnih devastacija. Provedeno istraživanje valoriziralo je iznimnu slojevitost ovoga spomenika, tumačeći njegove razvojne faze unutar, za pojedina razdoblja relevantnih, kulturnih krugova i središta, osobito koparsko-piranskoga baroka i tršćanskoga klasicizma, otvarajući pitanja njegove buduće namjene i s tim povezana smjera kojim će krenuti obnova i adaptacija. S obzirom na sklad kasnobarokne i klasicističke cjeline, čak i u idealnom raspletu ostat će osjetljivo pitanje prezentacije arheološkog sloja, kao i tipološki vrlo zanimljive faze utvrđenog ljetnikovca. Barokna kanonikova kuća izdvojeni je prostor, čvrsto zadanog unutarnjeg rasporeda, no ipak pogodan za različite namjene. Središnju rezidenciju sa oslicima utvrđenim sondiranjima, salonima, ponegdje nespretno adaptiranim u manje sobe, kulom-vidikovcem, glavnim stubištem i njegovim, skrivenim parnjakom za poslugu, lako je zamisliti u funkciji malog, vrhunskog hotela. Čini se da će najteže biti zaštititi barokna gospodarska krila nekadašnjih vinskih podruma i skladišta, nakon Drugog svjetskog rata izvrnutih konstantnim pregradnjama, prigradnjama i rušenjima. Logična rješenja privođenja izvornoj funkciji, jer riječ je o poznatom vinogradarskom kraju u kojem nedostaje podrumskih kapaciteta, zbog vlasničkih su odnosa, teško provediva. Primjer Dajle može koristiti i u naglašavanju nužnosti zaštite vizura na kulturno dobro te prepoznavanja i zaštite preostalog kultiviranog zemljišta izvornoga posjeda. Pitanje je hoće li izraziti turistički potencijal ladanjskog sklopa Dajle pomoći doličnoj obnovi i revitalizaciji.

SI. 1. Dajla 1963.

SI. 2. Dajla 2010.

SI. 3. Dajla, predromanička plastika uzidana u pročelju kanonikove kuće

Metode obnove grobne arhitekture Ivana Rendića na primjerima mauzoleja Gorup i Kopaitic- Battagliarini, groblje Kozala, Rijeka

Alan BRAUN

Kipar Ivan Rendić (Imotski, 1849. – Split, 1932.) izveo je tridesetak javnih spomenika, više nego ijedan drugi naš kipar, no u njegovom opusu jednako važnu ulogu imaju projekti i realizacije u domeni sepulkralne arhitekture. Rendić je autor dvadesetak mauzoleja i preko tridesetak nadgrobnih spomenika diljem Hrvatske te u Trstu, u kojem duže vrijeme živi i djeluje. U tom dijelu svoga opusa, Rendić osim skulptorske kvalitete, pokazuje i izvrsno poznavanje arhitektonske problematike. Najveći broj njegovih mauzoleja na jednom mjestu nalazimo upravo na riječkom groblju Kozala, gdje ih izvodi za naručitelje iz krugova riječkih industrijalaca i trgovaca.

Početak sedamdesetih godina prošlog stoljeća, donesena je odluka o uklanjanju većeg broja napuštenih grobnica i mauzoleja na groblju Kozala kako bi se na taj način omogućilo formiranje novih grobnih mjesta. Na popisu grobnica i mauzoleja predloženih za uklanjanje našli su se vrlo vrijedni primjeri sepulkralnog graditeljskog naslijeđa. Sustavnim djelovanjem riječkih kulturnih radnika zaustavljena je realizacija ove odluke te je 1977. godine Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture (danas Konzervatorski odjel u Rijeci) izradio popis grobova koji imaju spomenička svojstva i u kojima su pokopane osobe značajne za povijest Rijeke. Iz navedenog popisa sastavljena je 1981. godine lista prioriteta izvođenja radova na obnovi i sanaciji ugroženog sepulkralnog naslijeđa. No, usprkos dobrim namjerama, zbog pomanjkanja financijskih sredstava, u međuvremenu je izvedeno relativno malo. Tek 1994. godine Komunalno društvo Kozala, u dogovoru i uz sufinanciranje Odjela za kulturu grada Rijeke, nastavlja s provedbom programa obnove i rekonstrukcije najvrednijih primjera sepulkralnog graditeljskog naslijeđa.

Do danas su obnovljena dva Rendićeva mauzoleja na groblju Kozala: Manasteriotti (1894.-1896., obnovljen 1994.-1995.) i Gorup (1881.-1883., obnovljen 2003.-2007.), a za mauzolej Kopaitic – Battagliarini, izrađena je kompletna projektna izvedbena dokumentacija. Ovim izlaganjem detaljnije se opisuju metode i postupci obnove i rekonstrukcije mauzoleja Gorup i mauzoleja Kopaitic-Battagliarini za koju je izvedbenu projektnu dokumentaciju izradio Zavod za graditeljsko naslijeđe Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu.

REALIZACIJE IVANA RENDIĆA NA GROBLJIMA KOZALA I TRSAT

MAUZOLEJI: Gorup, Kozala, Rijeka, 1881.-1883., Galletich-Bartolich-Nicolaidis, Kozala, Rijeka, 1886., Plösch, Kozala, Rijeka, 1886.-1887. (samo skulptura), Kopaitić-Battagliarini, Kozala, Rijeka, 1891.-prije 1896., Manasteriotti, Kozala, Rijeka, 1894.-1896., Carmella Dall' Asta-Mohovich, Kozala, Rijeka, 1899.-1900., Ružić, Trsat, Rijeka, 1900.-1904.

NADGROBNI SPOMENICI: Spilar-Ambrozić, Kozala, Rijeka, 1885., Pilepić, Kozala, Rijeka, 1890., Stiglich, Kozala, Rijeka, 1890., Thonhauser, Kozala, Rijeka, 1891., Bakarčić, Kozala, Rijeka, 1891., Fumi, Kozala, Rijeka, 1901.-1902., Haramija-Glažar, Trsat, Rijeka, 1907., Cosulich de Pecine, Trsat, Rijeka, 1910., Smokvina, Kozala, Rijeka, 1915.-1916.

Sl. 1. Rijeka, groblje Kozala, Mauzolej Gorup, glavno pročelje, izvedbeni projekt, 2003.

Sl. 2. Rijeka, groblje Kozala, Mauzolej Kopaitic-Battagliarini, glavno pročelje, izvedbeni projekt, 2008.

Umjetnički i teorijski okvir ambijentalnosti

Nataša ŠEGOTA LAH

Pojam ambijentalnosti duboko je involviran u umjetničke prakse i teorijska istraživanja druge polovice prošlog stoljeća, i vezan je za ideju totalnog umjetničkog djela (*Gesamtkunstwerk*). Ambijentalnost je u fokusu umjetnosti od vremena avangardi s početka 20. stoljeća kada se težilo integraciji arhitektonskog, urbanističkog i industrijskog prostora i neoavangardi (pedesetih i šezdesetih) koje su istraživale optičke, kinetičke i arhitektonske ambijente. Postavangarde su nadalje (sedamdesetih), ambijent definirale kao skup aktualnih činjenica dostupnih direktnoj percepciji, da bi se u periodu s kraja stoljeća ambijentalnost propitivala ne samo kao materijalna već i značenjska, napose simbolička i arhetipska vrijednost.

Ambijentalnost se u drugoj domeni istraživanja, prirodne i kulturne baštine promatrala kao skup elemenata 'poželjnosti' koji podrazumijevaju cjelinu (lat. *ambire* – opkoliti, opkružiti) okoliša, izvornosti i prikladne mu smještenosti u arhitektonskom interijeru, urbanom prostoru i prirodi.

Razumijevanje pojmova ambijenta, ambijentalnosti i ambijentiranja u ovom se izlaganju nastoji proširiti istraživanjima suvremenih kritičko teorijskih koncepata koji se atmosferom i ambijentalnošću bave na temelju definiranih razlika među pojmovima prostora i mjesta (Tuan: 1977), a potom krajolika i okoliša (Harvey: 1982 - Eden: 2005).

Temeljem navedenoga, ambijentalna vrijednost se pokazuje kao društveno uvjetovana kategorija, definirana ideološkim i ekonomskim sustavima moći, odnosno zavisna o kulturi recepcije, kao i osjećajima baštine i identiteta (Sack: 1997 - Lowenthal: 2003). Izloženi teorijski koncepti smjeraju kritički dijalog s baštinom u okviru teme konceptualizirati kao praktično pitanje, za razliku od umjetničkih praksi koje se odriču svake utilitarnosti.

SI. 1. Michael Heizer, *Displaced/ Replaced Mass*, 1969.

SI. 2. Prirodni ambijent s drvećem i stijenama

SI. 3. Riječki neboder (Turnić)

2012

The background of the page is a detailed architectural line drawing of a building's facade. It features a prominent Gothic-style archway on the left side, with multiple layers of masonry and decorative elements. The drawing is composed of various lines representing structural elements, brickwork, and decorative details. The overall style is technical and precise, typical of architectural plans or elevations.

rekonstrukcije

Druga godina odvijanja skupa tematski je bila profilirana kroz preispitivanje problema rekonstrukcija kao radikalnih zahvata u tkivo kulturnoga dobra. Nakon uvodnog predavanja Marka Špikića koje je donijelo teorijski okvir temi rasprave, uslijedili su prilozi na temu arhitektonskih, dekorativno-skulpturalnih i slikarskih rekonstrukcija i reintegracija. Obraden je problem muzealizacije skulpture i njezina nadomještanja kopijama, kao i problem utjecaja nove namjene na moguća projektna rješenja konzervatorskoga zahvata. Kontinentalne hrvatske regije bile su ravnopravno zastupljene u odnosu na primjere iz jadranske Hrvatske.

Ideja rekonstrukcije u Europi nakon 1989. godine: problemi i izazovi

Marko ŠRIKIĆ

Pojam rekonstrukcije relativno je nov i može se smatrati proizvodom kulture konzerviranja i restauriranja u posljednja dva stoljeća u Europi. Po svojem prefiksu (kao kod pojma restauriranje, pa i kod tuđica rekonpozicija i repristinacija) on upućuje na pokušaj vraćanja na stanje stvari kakvo je bilo prije veće ili velike, najčešće traumatične, promjene koja je dovela do gubitka predmeta ili skupine predmeta.

Iako se pojam pojavljuje u tekstovima pisaca o konzerviranju 19. stoljeća (V. Hugo, E.-E. Viollet-le-Duc, C. Boito, *Wiederherstellung*, u njemačkim raspravama početkom 20. stoljeća), razumijevanje mu se oblikovalo naročito nakon ratnih razaranja spomenika i spomeničkih cjelina tijekom protekloga stoljeća. Aktualiziran je kadgod je bilo riječi o povratku na mjesto traumatičnih zbivanja, propitivanju identiteta i koncepta kolektivnog pamćenja.

Princip rekonstrukcije je nakon 1918. i 1945. godine te nakon pada Berlinskoga zida ponovo ušao u žarište teorije i prakse očuvanja kulturne baštine, ne samo kao metodološko pomagalo u izvršenju praktičnog projekta uskrsnuća izgubljenog spomenika već i kao izazov konzervatorskoj teoriji koja evoluirala od renesansnih vremena. Na različitim razinama demokratizacije tranzicijskih društava koja se bave liječenjem trauma stečenih u 20. stoljeću ili se uz pomoć oživljenih spomenika krijepe i stavljaju na kartu svijeta, o tom se principu raspravlja među svim relevantnim čimbenicima tek emancipiranih društava. Zahvaljujući revalorizaciji pojma – pa i zbog zanimanja političkih, vjerskih i poduzetničkih krugova – u europskim se zemljama trenutno vode žive debate (naročito u ujedinjenoj Njemačkoj), bitke stručnjaka i političkih elita (u Rusiji) a te se instancije istodobno usklađuju (primjer baltičkih zemalja) ili se povijesna iskustva rušenja i rekonstruiranja preispituju kao pouke za naše doba (kao u Poljskoj i Italiji).

U izlaganju se spominju temeljne točke, protagonisti i tekstovi iz aktualne rasprave o pojmu rekonstrukcije u Europi, nadajući se da će se i u Hrvatskoj, koja se može podičiti dugom predajom konzervatorskog i restauratorskog djelovanja, otvoriti šira rasprava o značenju i opsegu tog pojma.

Sl. 1. Dresden, Frauenkirche, nakon bombardiranja u Drugom svjetskom ratu

Sl. 2. Dresden, Frauenkirche, danas

Konzervatorski radovi na ranokršćanskom kompleksu Mirine

Nino NOVAK

Ranokršćanski kompleks Mirine (Mira) iz 5. stoljeća smješten je na istočnoj obali uvale Sepen kod Omišlja, na zapadnoj periferiji klasičnog antičkog grada Fulfinuma (1. st.). Na ovom su kompleksu u periodu od 1992. do 2005. godine provedena sustavna arheološka istraživanja i sukcesivni konzervatorski zahvati. Konzervatorski su radovi obuhvatili i opsežnije zahvate restauracije i rekonstrukcije na crkvenom predvorju – nartekstu, objema pastoforijama i prezbiteriju. U eksterijeru konzervirana je kula uz narteks, djelimice rekonstruirano perimetralno zide kvadriportika – klaustra i južna kula. Konzervatorskim radovima obuhvaćeni su i arhitektonsko-dekorativni elementi: bifore na pročelju i začelju crkve, otvoreni su recentno zazidani veliki lučni prozori, te rekonstruirane podnice pastoforija, prezbiterija, narteksa i južne kule. Rezultati istraživanja dozvolili su i djelomičnu rekonstrukciju apsidalnog plašta i supselije te križnog oltarnog groba – konfesije. Zapadni crkveni zid rekonstruiran je do nivoa prozorskih otvora, a radovi sanacije izvorne žbuke izvedeni su u crkvenom predvorju.

Sl. 1. Mirine, 1960-ih

Sl. 2. Mirine, 2011.

Bočne apsida crkve sv. Agate na starom novigradskom groblju

Marijan BRADANOVIĆ

Konzervatorskim elaboratom s početka 1993. godine, izrađenim temeljem rezultata istraživačkih radova provedenih koncem 1992. godine, predložena je, prihvaćena, odobrena a zatim i izvršena (1994. i 1995.) cjelovita obnova crkve sv. Agate u Novigradu a u sklopu nje zahvat rušenja recentne prigradnje uz začelje, restauracije pobočnih apsida, te uklanjanja pregradnoga zida koji je u 19. stoljeću odijelio desakralizirani prostor glavne apsida, koja je korištena kao mrtvačnica pa čak i prostor za obdukcije, od središnjega crkvenog broda.

Rezultati istraživanja publicirani su nakon provedenoga zahvata, ukratko je tada opisana i primijenjena konzervatorska metodologija obrazložena inicijalnim konzervatorskim elaboratom. Ovoga puta opsežnije se raspravlja o okolnostima i razlozima koji su vodili prema konzervatorskoj odluci, na koncu i provedbi postupka restauracije karakteristične troapsidalnosti. Restauracija pobočnih apsida izvedena je temeljem rezultata konzervatorskoga istraživačkog zahvata, kojim su utvrđeni, ne samo značajni ostaci donjih zona pobočnih apsida, već i njihovih polukalota, očuvanih u presjeku ziđa začelja, pa i građe porušenih apsida u njegovoj ispuni. Obnova pobočnih apsida izvedena je tradicionalnom tehnikom zidanja zida dvostruka lica. U detalju prozorskih otvora ona je sadržala i značajku rekonstrukcije, provedenu njihovom izvedbom u skladu s oblikovanjem otkrivenog i prezentiranog otvora glavne apsida, proporcijama usklađenom s dimenzijama pobočnih apsida. Odluku je olakšala okolnost da je prozorski otvor glavne apsida bio izveden građom ziđa, tj. da nije bio opremljen kamenim gređem. Restaurirane apsida prekrivene su škriplom a takav je pokrov, inače sačuvan pod cementnim mortom, obnovljen i na središnjoj apsidi. Pobočne su apsida izvana i iznutra ožbukane, poput ostatka ziđa, no njihov je izvorno očuvani dio reškom u žbuci odijeljen od restaurirana dijela. Nakon obrazloženja konzervatorskoga postupka povrata troapsidalnosti na crkvi sv. Agate u Novigradu primjeru se, uz druge usporedbe, suprotstavlja i naoko identičan slučaj crkve Gospe od Zdravlja u Krku, nekadašnje crkve benediktinskog samostana sv. Mihovila. Prema mišljenju autora ondje ne bi bila primjerena restauracija porušenih pobočnih apsida, iako im se također raspoznaju ostaci iza današnjeg crkvenog začelja. Ona bi osobito bila sporna zbog postojanja restauriranog romaničkog friza koji ukrašava sačuvanu glavnu apsidu.

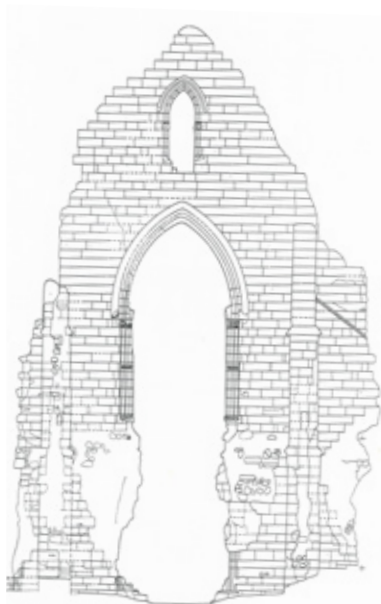
Sl. 1. Novigrad, crkva sv. Agate, prije rekonstrukcije bočnih apsida, 1992.

Sl. 2. i sl. 3. Novigrad, crkva sv. Agate, nakon konzervatorsko-restauratorskih radova, 1995.

Konstruktivna sanacija i konzervatorsko-restauratorski radovi na ostacima glavnog pročelja nekadašnje cistercitske crkve sv. Marije u Topuskom – rekonstrukcija glavnog portala

Drago MILETIĆ

Glavno pročelje nekadašnje cistercitske trobrodne crkve sv. Marije u Topuskom sačuvano je u širini glavnog broda u punoj visini od 23,5 metara, dok je dio pročelja koji pripada bočnim brodovima očuvan u znatno manjoj količini. Ostatak glavnog pročelja, koji se ponaša kao visoka, okomita, posebno u donjem dijelu znatno oslabljena konzola, primarno zahtijeva hitnu konsolidaciju konstrukcije, a potom i opsežne konzervatorsko-restauratorske radove.

Ishitrenim idejnim projektom bilo je predviđeno drastično zadiranje u strukturu pročelja. Nakon odbacivanja takvog rješenja sanacije konstrukcije, prvo se pristupilo praćenju rada pukotina, nakon čega je na temelju dobivenih rezultata izrađen projekt konstruktivne sanacije. Tijekom izrade projekta postojala je alternativa: ugradnja “protetike” koja je opet zahtijevala mjestimično grubo zadiranje u krajnje osjetljivu povijesnu strukturu ili rješavanje problema rekonstrukcijom urušenih dijelova, a za koje se raspolagalo svim potrebnim podacima. Na kraju se opredijelilo za drugu mogućnost, kojom se fizički ne zadire u izvornu strukturu pročelja, rehabilitiraju se bitni izvorni dijelovi pročelja, pri čemu se znatno povećava njegova čitljivost, koja je važna posebno u edukativnoj funkciji spomenika.

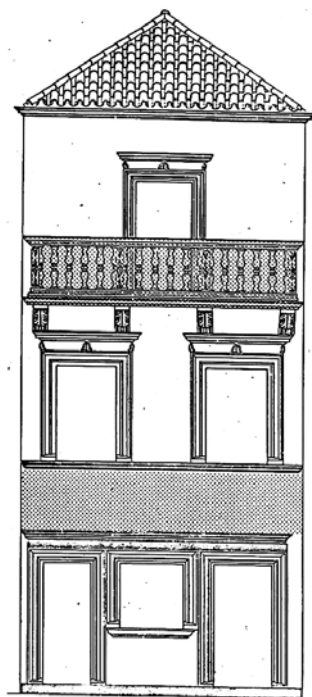
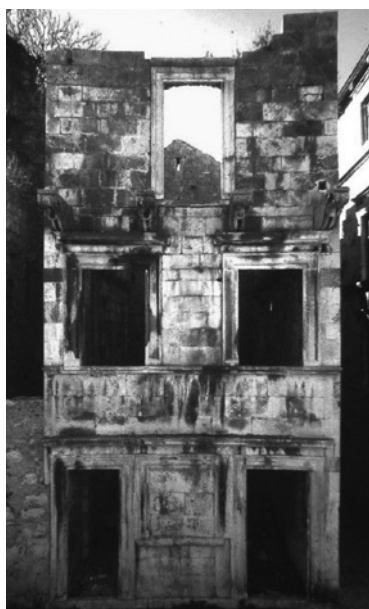
Sl. 1. Topusko, glavno pročelje nekadašnje cistercitske crkve sv. Marije, fotogrametrija

Sl. 2. Topusko, glavno pročelje nekadašnje cistercitske crkve sv. Marije, tijekom radova

Rekonstrukcija manirističke palače Arneri u Korčuli

Goran NIKŠIĆ

Za konzervatorski elaborat obnove sklopa Arneri u Korčuli 1980-ih godina izrađen je projekt stavljanja pod krov ruševine sučelice katedrali. Da bi se razriješile dileme oko izvornog izgleda pročelja i mogućih varijanti njegove obnove, izvršena je detaljna analiza arhitekture koja je ukazala na neophodnost rekonstrukcije nedostajućih dijelova građevine za koje nije bilo fizičkih dokaza izvornog izgleda. Usprkos načelu minimalnog zahvata i stava „bolje konzervirati nego restaurirati“, na konkretnom primjeru pokazuje se da se u pojedinim iznimnim slučajevima može odstupiti od krutih pravila struke. Svaki je spomenik poseban slučaj, a valorizacija je, pored iscrpne dokumentacije i analize, od presudne važnosti za uspjeh konzervatorskog zahvata. Pri tome procjenjujemo vrijednosti građevine i njezinih materijalnih ostataka, ali i izvorni arhitektonski koncept, što se u slučaju male palače Arneri pokazalo kao presudno. Za razumijevanje i pravilnu valorizaciju bila je neophodna iscrpna arhitektonska i stilska analiza, koja je pokazala da se radi o vrlo vrijednom primjerku manirističke arhitekture, te da tako određena građevina ne može funkcionirati okrnjena, nego samo upotpunjena rekonstruiranim dijelovima.

Sl. 1. Korčula, palača Arneri, prije radova

Sl. 2. Korčula, crtež rekonstruiranog pročelja palače Arneri

Hvarski Arsenal u svjetlu nove namjene

Anita GAMULIN

Prve vijesti o postojanju hvarskog arsenala na današnjoj lokaciji, u dnu luke, sežu u kraj 14. stoljeća. Sredinom 16. stoljeća sagrađen je arsenal u današnjim tlocrtnim gabaritima, a vjerojatno je imao i kat, no stradao je u požaru tijekom napada Osmanlija na grad 1571. godine. Snažna obnova arsenala provodi se već krajem istog stoljeća, a dovršava 1612. godine u vrijeme hvarskog kneza Semitecola. Arsenal je obnovljen u prizemlju, na način da je prostor sa sedam lukova podijeljen na polja, u istočnom dijelu kata gradi se komunalno kazalište, a na sjeveru fontik s belvederom, koji postaje otvoreni foaje kazališta. Značaj arsenala slabi sredinom 18. stoljeća, kada Venecija svoju flotu seli u Kotor, a značajne devastacije građevine događaju se za austrijske uprave, kada se građevina koristi kao vojarna i za spremište oružja.

Obnova arsenala u većem ili manjem intenzitetu traje već nekoliko desetljeća, a intenzivno od početka 21. stoljeća. Angažirala je velik broj stručnjaka Konzervatorskog odjela u Splitu, kao i mnoge vanjske suradnike. Djelomično su provedeni arheološki radovi u prostoru fontika i arsenala, koji su pokazali ostatke kasnoantičke utvrde i urbane strukture grada. Pripremljena je potrebna dokumentacija za konstruktivnu sanaciju građevine, provedena su konzervatorska i restauratorska istraživanja i izrađeni elaborati (konzervatorski elaborat za arsenal i restauratorski elaborati za oslike na zidu scene i stropu kazališta, lože, oslike na pregradnom zidu, renesansno-barokni strop i oslike u JZ uglu kata). Godine 2009. dovršena je konstruktivna sanacija građevine, kao i neki od navedenih restauratorskih radova. Grad Hvar je kao vlasnik građevine čitavo vrijeme promišljao optimalnu namjenu za navedeni prostor, koji predstavlja središnji javni prostor grada i nezamjenjivi gradski resurs za javne sadržaje, tako da se u više navrata mijenjao projektni zadatak i izrađeno je više arhitektonskih prijedloga, od kojih će najzanimljiviji biti prezentirani u izlaganju. Namjera je kroz izlaganje upozoriti na različite utjecaje koje pojedini sadržaji i buduće korištenje zgrade imaju na postupak rekonstrukcije, kao i na daljnje korištenje i održavanje ovog iznimnog kulturnog dobra.

- SI. 1. Hvar, Arsenal, prizemlje
- SI. 2. Hvar, Arsenal, kazalište na katu
- SI. 3. Hvar, Arsenal

Jugoistočni kvadrant Dioklecijanove palače – konzervatorski i urbanistički problemi

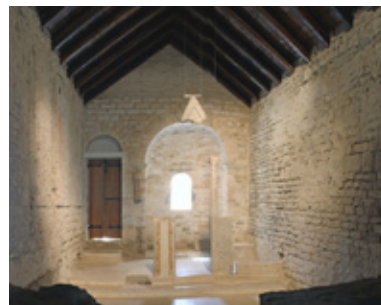
Radoslav BUŽANČIĆ

U čitavoj povijesti hrvatske konzervacije vjerojatno je najveći prijepor izazvala obnova istočnog krila podruma Dioklecijanove palače, posebno pokušaj restauracije dijela gradske četvrti nad njima, koja je radi arheoloških istraživanja velikim dijelom bila porušena. Isto tako arheološkim razlozima potaknuta istraživanja Peristila i temenosa Dioklecijanova mauzoleja donijela su, novu prezentaciju koja je izmijenila izgled središnjeg dijela carske palače, te denivelirala i prepolovila površinu katedralnog trga. Pokušaji prezentacije jugoistočnog kvadranta palače posljednjih desetljeća pokazali su svu paletu različitih pristupa i konzervatorskih metoda, a zahvate su pratila različita mišljenja od neopravdanih kritika i optužbi preko frenetičnih odobravanja. Na tom su se prostoru odigrali gotovo svi scenariji konzervatorskog postupka, od purifikacije, preko konzervacije i arheološke prezentacije do restauracije pojedinih dijelova tog iznimno značajnog spomenika s liste svjetske baštine.

Kritika, nekad i pretjerana, nepotrebno je problem učinila složenijim i nerazumljivijim. Zanimljiva su bila nastojanja pojedinih krugova da se problem internacionalizira i riješi stranom intervencijom, koja bi valjda bila dorasla situaciji. Nasuprot svemu tome, problem nije toliko složen niti je u pitanju ikakva sprega interesa kakvu vide zlonamjernici, a još manje nestručnost i nesposobnost hrvatske stručne i znanstvene javnosti. U pitanju je isključivo složena valorizacija dijelova spomeničke cjeline, a posebno njenih različitih povijesnih slojeva koji unutar urbane strukture ponegdje mogu biti važniji od antičke matrice.

Kao i kod svih antičkih spomenika konzervator se prvo suočio s problemom purifikacije. U Dioklecijanovoj palači čišćenje antičke arhitekture od kasnijih slojeva nije samo sastavni dio istraživanja, nego stara težnja usmjerena prezentaciji kasno-carske arhitekture i njenom čišćenju od povijesnih dogradnji, kakva je primjerice bila crkva sv. Mateja, mauzolej splitskih nadbiskupa, srušena koncem 19. st. radi oslobađanja periptera katedrale. Nesporno se radi o iznimno dobro sačuvanoj antičkoj arhitekturi visoke vrijednosti pa je i njena prezentacija silno velik izazov. To je razlog zbog kojega se teško mogu vratiti uklonjeni dijelovi gradske strukture srušeni prije arheoloških istraživanja, čak i na onim mjestima gdje arheologija nije iznjedrila značajne nalaze.

Istraživanja bivšeg samostana sv. Klare, provedena za vrijeme obnove kroz deset godina, pokazala su kako srednjovjekovni slojevi mogu biti jednako važni kao i antička podloga. Samostan sv. Klare osnovan je 1308. godine na morskoj obali, a preseljen 1420. u stari kaštel radi gradnje novoga mletačkog uporišta u gradskoj luci. Samostanu je prilikom preseljenja bila dana ranosrednjovjekovna crkva sv. Nikole nastala pregradnjom

Sl. 1. Split, unutrašnjost crkve sv. Andrije *de Fenestris*

jedne od kapela triklinija. Samostanska crkva sv. Klare nastala je dogradnjom te crkve u 16. st. na lokalitetu Sdoria, na požarom uništenom dijelu starog splitskog episkopalnog kompleksa. Samostan je u purifikaciji, sedamdesetih godina 20. st., ostao bez crkve koja je već bila desakralizirana i pregrađena u kino dvoranu. U njenim temeljima pronađen je triklinij Dioklecijanove palače, jedan od najznačajnijih arhitektonskih spomenika i možda najznačajniji nalaz u povijesti hrvatske antičke arheologije. Triklinij je u srednjem vijeku postao sastavnim dijelom splitskog episkopija. To antičko zdanje nestalo je u požaru početkom 16. st. Njegov istočni dio porušen je gradnjom crkve sv. Klare, a zapadni se sačuvao u slojevima samostanske arhitekture do samog vrha bočne kapele. Odmah nakon pronalaska triklinija njegova je restauracija postala jedan od fokalnih projekata obnove jugoistočnog kvadranta, a pratila ju je obnova arkada južnog zida palače, vjerojatno jedan od najkontroverznijih konzervatorskih poteza u povijesti proučavanja Dioklecijanove palače. Kritičari ovog zahvata jednoglasno su osudili restauraciju, ali nisu ponudili alternativu. Oni koji su pokušali, shvatili su da je to daleko teže nego izraziti neslaganje s bilo kakvim konzervatorskim rješenjem. Nakon pedeset godina došlo je vrijeme da struka ponudi kvalitetno rješenje nastalog problema.

SI. 2. Split, jugoistočni kvadrant
Dioklecijanove palače

“Turska vrata” i Đurđevački bastion tvrđave Koprivnica

Zlatko UZELAC

Nekadašnja južna gradska vrata Koprivnice nedavno su odzidana nakon puna četiri stoljeća. Preostala u fragmentarno očuvanoj cjelini nekadašnjeg jugoistočnog dijela gradskih zemljanih, bastionskih fortifikacija, ona sada stoje kao osamljena građevina, fizički odvojena od preostalog dijela zemljanog uzvišenja nekadašnjeg jugoistočnog, Đurđevačkog bastiona, kao i velikog dijelom očuvanog opkopa s ostacima dva zemljana ravelina. Odzidavanje gradskih vrata, izgrađenih 1586. godine, ali već početkom 17. stoljeća zazidanih i pretvorenih u Oružanu, a potom u 18. st. i dijelom pregrađenih, implicira i potrebu obnove šezdeset metara dugog pristupnog drvenog mosta. Most je bio uklonjen u vrijeme zazidavanja vrata, kada je dotadašnji zemljani bastion 16. stoljeća s karakterističnom “uškom” novotalijanske škole, koji je još 1566. godine, nakon pada Sigeta projektirao Francesco Thebaldi, a kojega je desetak godina kasnije 1578. godine počeo graditi Giuseppe Vintana, bio pri završetku Dugog rata oko 1610. godine preuređen u skladu s načelima novonizozemske škole. To preuređenje, koje je vjerojatno projektirao Albrecht Wendschutz, inženjer školovan u Nizozemskoj, bilo je izvedeno na način da je zemljani nasip zaklonio vanjsko pročelje tada zazidanih vrata, a prema opkopu je bio postavljen i dodatni nasip karakterističnog niskog “predziđa” (*falsabrage*).

U drugoj polovini 19. st. uklonjen je dio nasipa, tako što je s cijele zapadne strane bastiona zemlja zaravnjena u opkop, pa je “Oružana” ostala odvojena od preostalog zapuštenog, ali ipak znatno očuvanog dijela fortifikacija staronizozemske škole, jedinstvenog spomenika svoje vrste u ovom dijelu Europe. Predlaže se obnova porušenog zapadnog dijela bastiona prema projektu iz 16. stoljeća, vraćanjem zemlje iz opkopa, te obnova mosta, dok svi ostali dijelovi očuvanih jugoistočnih fortifikacija Tvrđave Koprivnica moraju biti samo uređeni i manjim dijelom dograđeni u skladu s projektom s početka 17. st. Za takvu odluku, koja znači prezentaciju oba povijesna sloja razvitka koprivničkih fortifikacija presudni su međutim urbanistički razlozi, jer samo obnova mosta omogućava prostornu integraciju cjeline, dok bi obnova jedino prema projektu iz 17. st. (kao što je to bilo predloženo) razdvojila vanjsku i unutarnju stranu prostora, uz to što bi obnovljeni nasip zemlje bez razloga zaklonio pročelje „Oružane“.

Sl. 1. i sl. 2. 3D rekonstrukcija Đurđevačkog bastiona u Koprivnici (D. Uzelac)

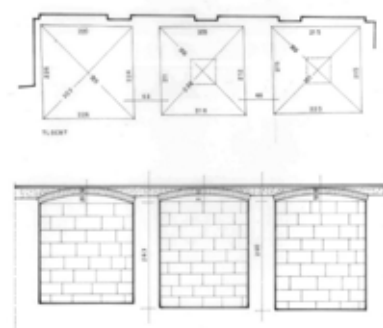
Žitnice – nepoznata baština riječkog starog grada

Željko BISTROVIĆ

Razvojem srednjovjekovnog komunalnog društva u upravno ustrojstvo jadranskih komuna uvode se nove institucije. Jedna od njih je javno skladište žita, fontik kojom upravlja gradski službenik, fontikar. Fontici nastaju širom Mediterana, pa tako i na istočnoj obali Jadrana. Žitnice su najčešće bile zasebne komunalne građevine.

U Rijeci su, naprotiv, kao žitnice prepoznate sačuvane strukture ispod privatnih građevina. Dosad nije bilo posve jasno jesu li na neki način funkcionirale unutar javnoga sustava ili su bile posve privatne investicije, u funkciji skladištenja u svrhu trgovačkih poduhvata. Nije bilo sigurno ni vrijeme u kojem su nastale, pa su ih tako različiti istraživači datirali u vrlo širokom rasponu od antike do razdoblja baroka. Priopćenjem je izložena kronologija otkrivanja žitnica na prostoru unutar nekadašnjih gradskih bedema Rijeke, od onih u Šporerovoj ulici, ispod zgrade „Jadroagenta“, zatim na Trgu Grivica do najnovijih nalaza prilikom iskopa za temelje građevine na adresi Pod Kaštelom. Prikazuje se slabo poznata dokumentacija o riječkim žitnicama, kao i različiti načini njihove prezentacije ali i devastacije. Po analizi stanja iznose se moguće interpretacije o njihovu nastanku. Ističe se njihova tipološka sličnost s daleko poznatijim dubrovačkim žitnicama. Riječke žitnice valoriziraju se kao primjer ugrožene baštine, još uvijek nedovoljno prepoznate i tek malim dijelom prezentirane u lokalnoj zajednici. Oko sudbine ovih nedavno pronađenih i danas strepe konzervatori, kao i njihovi prethodnici prije četrdesetak godina, oko onih žitnica koje su oni bili pronašli.

- SI. 1. Rijeka, žitnice pronađene tijekom građevinskih radova
- SI. 2. Rijeka, jedna od žitnica u funkciji poslovnog prostora
- SI. 3. Nacrt žitnica

“Restauriranje iz mašte”

Višnja BRALIĆ

Na odabranim primjerima restauriranih djela štafelajnog slikarstva i polikromirane skulpture iz djelatnosti Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu preispituju se izvedeni postupci rekonstrukcija i reintegracija s obzirom na njihove vrijednosti, povijesnu slojevitost i današnju namjenu. Posebno se razmatra uloga “vremena” prema određenju Cesara Brandija u odnosu na izvedene postupke rekonstrukcije, ali i uobičajene postupke konsolidacije temeljnika, osnove i slikanog sloja. Analizirat će se, između ostalog, reintegracije izvedene na slici Bartolomea Vivarinija iz Velog Lošinja, rekonstrukcija povijesnih slojeva i prezentacija slika nepoznata Palmina sljedbenika iz svetišta župne crkve u Rovinju te “povijest” intervencija na skulpturi Bogorodice s Djetetom iz župne crkve u Granešini, nedaleko Zagreba.

Sl. 1. *Sacra Conversazione*, Bartolomeo Vivarini, Veli Lošinj, prije restauracije
Sl. 2. *Sacra Conversazione*, Bartolomeo Vivarini, Veli Lošinj, nakon restauracije

Skulptura katedrale sv. Jakova u Šibeniku – metodološke dvojbe

Miroslav ŠKUGOR

Realnosti kamenih elemenata katedrale sv. Jakova, od kamenih blokova, monolitnih ploča i pilastara, preko arhitektonske plastike sve do skulpture, prilazi se s različitih stajališta. Zadržat ću se na materijalnoj realnosti kamene strukture, uvažavajući njenu strukturalnu, formalnu i stilsku analizu.

U tretiranju likovnosti materijalnost je u prvome redu materijalnost skulpture i arhitektonske dekoracije u kamenu, koja vremenski i prostorno determinirana ima svoju parabolu nastajanja, trajanja i nestajanja.

Materijalnost kamena je promjenjiva i vezana na različite utjecaje koji više ili manje pospješuju ili bolje rečeno ubrzavaju proces nestajanja.

Na katedrali uočavamo skulpture čije se formalne karakteristike još daju iščitati unatoč uznapređovalom procesu brisanja likovnosti oblika erozijom kamene epiderme. Uočavamo skulpture kod kojih je propadanje materijala toliko uznapređovalo da su one formalno-stilski nečitljive ili gotovo nečitljive.

Iz navedenog postavljamo pitanje pristupa toj neumoljivoj činjenici do kojega stupnja će se izmijeniti karakter arhitekture i formalno-stilsko iščitavanje, analiza i interpretacija njezinih elemenata kod budućih naraštaja.

U tom kontekstu ističem zabludu „duha starine“, koja u pravilu poistovjećuje staro sa zapuštenim, materijalno osakaćenim i prljavim a samu fizičku starost zamjenjuje s povijesnošću. Konzervatorska praksa preko svojih stručnjaka djeluje na usporavanje procesa nestajanja materijalne pojavnosti kulturnog dobra, uglavnom arhitekture sa svojim elementima (skulptura, kamena plastika, slikarstvo) pritom razvijajući vlastitu strategiju i metodologiju, kombinirajući znanstvene discipline i tehnološke mogućnosti sa zanemarenim i površno shvaćenim tradicijskim umijećem.

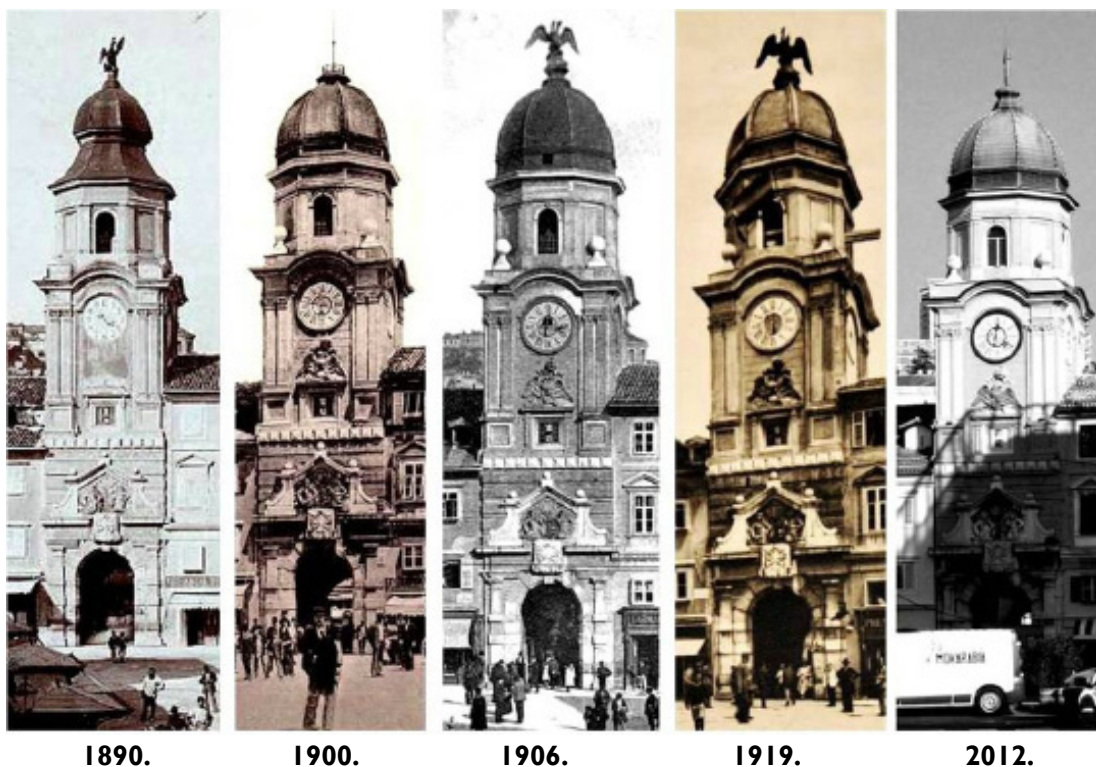
Konzervatorska estetika ima zadaću da uz vraćanje materijalne ravnoteže vrati i punoću estetskog izraza, budući je svaka konzervacija i (ili) restauracija ujedno i interpretacija i rekreacija koje se prožimaju u jedno.

SI. 1. i SI. 2. Šibenik, katedrala sv. Jakova, oštećeni kip Bogorodice
SI. 3. Šibenik, katedrala sv. Jakova, detalj glave arkandela Gabrijele

Nekadašnja skulptura dvoglavog orla na kupoli gradskog tornja u Rijeci: povijesno-umjetnička analiza

Damir Tulić

Dana 6 lipnja 1659. godine car Svetog Rimskog Carstva i hrvatski kralj Leopold I. Habsburg dodijelio je Rijeci novi grb grada: Okrunjenog orla s dvije glave okrenute u lijevu stranu. Orao stoji s jednom nogom na hridini, dok u drugoj pridržava vrč iz kojeg se obilno izlijeva voda te geslo *Indeficienter*. Riječani su još u 18. stoljeću na vrh kupole gradskog tornja postavili limenu skulpturu orla, da bi u velikoj restauraciji tornja i kupole 1890. godine ona bila uklonjena. Na inicijativu udruge riječkih žena godine 1906. godine gradu je darovana nova metalna skulptura izlivena u riječkoj ljevaonici Mattea Skulla, a prema drvenom modelu majstora Vittorija De Marca. Zbog ideoloških razloga skulptura je osakaćena 1919. godine, da bi nakon Drugog svjetskog rata bila potpuno uništena.

Sl. 1. Rijeka, gradski toranj od 1890. do 2012.

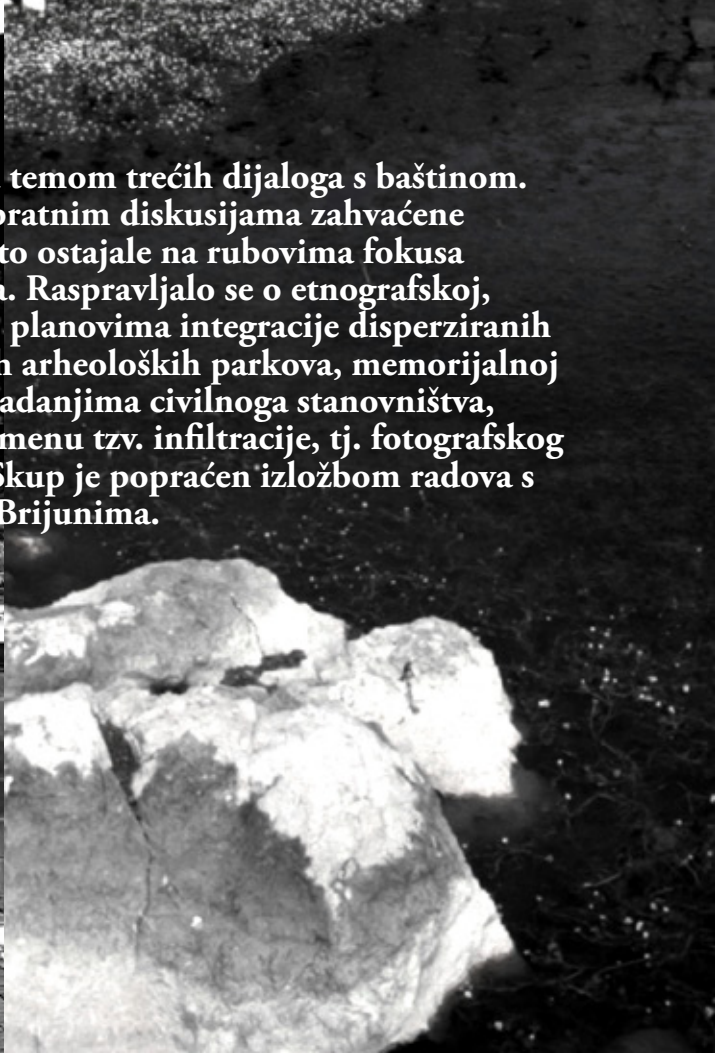
2013

prepoznavanje vrijednosti

Proces prepoznavanja vrijednosti bili su temom trećih dijaloga s baštinom. Po uvodnom referatu priopćenjima i popratnim diskusijama zahvaćene su različite kategorije baštine koje su često ostajale na rubovima fokusa tradicionalne skrbi o kulturnim dobrima. Raspravljalo se o etnografskoj, industrijskoj, parkovnoj i vojnoj baštini, planovima integracije disperziranih arheoloških nalazišta unutar jedinstvenih arheoloških parkova, memorijalnoj baštini povezanoj s masovnim ratnim stradanjima civilnoga stanovništva, krajoliku kao kulturnom nasljeđu i fenomenu tzv. infiltracije, tj. fotografskog dokumentiranja napuštenih građevina. Skup je popraćen izložbom radova s Međunarodne radionice fortifikacija na Brijunima.

Novi krajolici, novi izazovi: dijalozi s baštinom u suvremenoj Hrvatskoj

Marko ŠRIKIĆ

Princip prepoznavanja (ili priznavanja, Brandijev *riconoscimento*) temelj je konzervatorskoj teoriji u Europi od Rieglove uspostave sustava vrijednosti i početka govora o modernim promatračkim subjektima koji taj sustav konstituiraju i obogaćuju. Rieglovo se proročanstvo o 20. stoljeću kao dobu starosne vrijednosti koju percipiraju i širi društveni slojevi nakon 1989. počelo pretvarati u nova prepoznavanja, od čežnje prema povijesti (Pehnt) i komunikacije s neugodnim podsjetnicima (Huse) do uspostave još jednog novog historizma (Assmann) i sučeljavanja s baštinskom inflacijom (Choay). Prateći suvremene trendove demokratiziranja percepcije i širenja opsega vrijednosti na čitave teritorije koji su nerijetko ugroženi novim ulaganjima i razvojem, izlaže se o radanju i mogućim ulogama novih senzibiliteta u novim prilikama naše zemlje.

Sl. 1. Spomenik na Petrovoj Gori, Vojin Bakić, današnje stanje

***Claustra Alpia Iuliarum* – kasnoantički obrambeni sustav**

Josip Višnjić

Termin *Claustra Alpia Iuliarum* (*Iulia claustra*, *claustra Italiae...*) koji se pojavljuje u nekoliko povijesnih izvora odnosi se na kasnoantički obrambeni sustav izgrađen s ciljem obrane samog središta Rimskog Carstva, antičke Italije. Bio je to sustav utvrda i obrambenih zidova s kulama građenim na pravcima glavnih prometnica koje su iz provincija Norika, Panonije i Dalmacije vodile u Italiju. Ostaci obrambenih struktura *claustra* najvećim se dijelom protežu područjima današnje Hrvatske i Slovenije, a manji se segmenti bedema pojavljuju na području današnje Italije i Austrije. U Hrvatskoj je glavina obrambenih struktura bila vezana uz lučki grad Tarsatiku, tj. današnju Rijeku, u kojoj se nalazilo i vojno zapovjedništvo (principij) južnog sektora ovog obrambenog sustava. Obrambeni se zidovi podijeljeni u segmente protežu kilometrima prema sjeveru, a uz grad su bile izgrađene i nadzorne utvrde. Južni sektor sustava izgrađen je s ciljem zatvaranja važne prometnice koja je iz Dalmacije, preko Tarsatike i Tergesta vodila prema Akvileji. Na području Hrvatske pronalazimo još jedan manji segment obrambenih zidova kod naselja Prezid, izgrađen s ciljem zatvaranja prirodnog prolaza koji je iz smjera istoka vodio prema drugoj važnoj komunikaciji, cesti Emona - Akvileja.

Ostaci obrambenih struktura sačuvani su uglavnom u vidu razasutih nakupina kamena koje se pružaju krajolikom, prateći pritom konfiguraciju terena i prilagođavajući mu se. Iz tog su razloga oni danas teško prepoznatljivi, a njihovo otkrivanje i dokumentiranje iziskuje intenzivne terenske preglede po teško pristupačnim područjima. Tijekom posljednjih stotinjak godina obavljen je cijeli niz istraživanja koja su dovela do današnjeg stupnja poznavanja ovog iznimnog sustava obrane, međutim njegova kompleksnost i stupanj očuvanosti pojedinih segmenata uzrokuje konstantno širenje spoznaja i nadograđivanje korpusa ove spomeničke cjeline.

Iako *Claustra Alpia Iuliarum* predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika kasnoantičkog razdoblja na tlu Hrvatske te unatoč očitj ugroženosti spomenika uvjetovanoj ljudskim djelovanjem i prirodnim procesima, ona do danas u pravnom smislu nije zaštićena kao kulturno dobro. Neosporna vrijednost spomenika i potreba za njegovim očuvanjem i daljnjim istraživanjem svakako iziskuju određeni stupanj pravne zaštite. U predavanju će se stoga uz interpretaciju načina funkcioniranja te opisa stanja pojedinih dijelova sustava otvoriti i teme vezane uz potrebu, mogućnosti, probleme i načine provedbe zaštite sustava *claustra*.

SI. 1. Istraženi i konzervirani segment obrambenih zidova na lokalitetu Za Presiku

SI. 2. Dio trase obrambenih zidova iznad Podkilavca

SI. 3. Karta s potvrđenim strukturama sustava *Claustra*

Industrijska baština: kulturni kapital i razvojni potencijal

Goran ARČABIĆ

Percepcija vrijednosti industrijskih krajolika, objekata, proizvoda i opreme kao segmenta kulturne baštine novija je pojava. Međutim, u zapadnoeuropskoj praksi zaštite spomenika (ponajprije u Velikoj Britaniji) prisutna je gotovo pola stoljeća, a prvi industrijski objekti upisani su na listu svjetske baštine UNESCO-a prije dvadeset i pet godina. Sadržajna prenamjena industrijskih objekata postala je okosnicom razvoja niza gradova i regija unatrag tri desetljeća. Potencijali napuštenih tvorničkih kompleksa i prateće infrastrukture koriste se kao baza urbane, ekonomske, demografske i ekološke regeneracije nekoć proizvodnih sredina. U skladu s potrebama postindustrijskog društva, prostori tradicionalne industrijske proizvodnje postaju oslonac razvoju tercijarnih djelatnosti ili se transformiraju u inkubatore razvoja novih tehnologija. Funkcionalnost industrijskih objekata pritom otvara brojne mogućnosti njihove prenamjene.

Izlaganjem su prezentirana tri europska primjera prenamjene industrijskih krajolika i kompleksa s različitim pristupom upravljanja naslijeđem. Sveobuhvatnim projektom konverzije industrijskog krajolika IBA Emscher Park, na početku 21. stoljeća stvoreni su preduvjeti održivog razvoja dotad kontaminiranog, ekonomski iscrpljenog i depopulacijom zahvaćenog područja njemačke oblasti Ruhr. Mogućnost usklađivanja javnih i korporativnih interesa prezentirana je projektom Elektropolis Berlin. Inventivan pristup upravljanju graditeljskim naslijeđem u vlasništvu berlinskog poduzeća za proizvodnju i distribuciju električne energije osigurao je „novi život“ tehnološki zastarjelim objektima te je pomogao izgradnji pozitivnog imidža tvrtke. Finski grad Tampere primjer je transformacije jednog od skandinavskih industrijskih središta u „Grad muzeja“.

- SI. 1. Elektropolis, Berlin
- SI. 2. Industrijska arhitektura u gradu Tampere, Finska
- SI. 3. IBA Emscher Park

“Zaboravljeno i zabranjeno”

Josip KOVAČ LEVANTIN, Mihovil PIRNAT, Matija PUČAK
(Croatia Infiltration)

„Infiltration“ je istraživanje i fotodokumentiranje napuštenih, često neodržavanih i teško dostupnih građevina, ponekad na lokacijama s javnosti zabranjenim pristupom. Kuće, tuneli, bolnice i tvornice primjeri su propadajućih objekata koji su nerijetko imali veliko značenje u trenutku gradnje i korištenja, ali promjene u društvu i ljudskim potrebama dovele su do zaborava njihovog značaja. U njima vrijeme leži zamrznuto u trenutku kada ih je čovjek napustio te predstavlja priliku posjetiteljima da upoznaju ili se prisjete prošlosti vlastitog okruženja. Dodir s takvim mjestima širi horizonte posjetitelja i mijenja pogled na svijet, potičući nas da, njegujući osjećaj znatiželje, proživimo pustolovine na neočekivanom mjestu – u našem svakodnevnom okruženju.

Izlaganje će držati predstavnici pokreta u Hrvatskoj - *Croatia Infiltration*, tj. grupa studenata koja već godinama istražuje zaboravljene lokacije u Republici Hrvatskoj i šire. Teme izlaganja bit će organizacija i pristup samom istraživanju, etika istraživanja te najzanimljivije „lokacije“ koje su posjetili članovi grupe *Croatia Infiltration*.

Sl. 1. i sl. 2. Malinska, hotelski kompleks *Haludovo*, nekada i danas

Korištenjem do valorizacije: prepoznavanje neformalnih aktera u očuvanju vojne baštine u Puli

Emil JURCAN

Pulska luka, razvijena krajem 19. stoljeća kao glavna vojna luka Austro-Ugarskog imperija, stotinu i pedeset godina kasnije postala je poligon za šarolik spektar neformalnih i marginaliziranih aktivnosti koje popunjavaju prazninu u prostoru, nastalu povlačenjem vojske iz ovih područja. Vremenski vakuum, koji se prolongirao na čitavo desetljeće od kada su vojne zone demilitarizirane, otvorio je mogućnosti građanima Pule da sami krenu u istraživanje stoljetnog sedimenta vojne baštine i time započnu jedan eksperimentalni proces „samo-valorizacije“ vlastitog grada, putem korištenja kulturnog dobra u svakodnevnom životu.

Tema samoorganiziranja stanovnika Pule u prostorima vojne baštine datira još od osamdesetih godina, kada se prve vojne utvrde i podzemni tuneli u gradu počinju koristiti za neformalne obrte i kulturne manifestacije, no prvi poznatiji primjer samo-valorizacije baštine pokrenut je početkom devedesetih u tvrđavi „Casoni Vecchi“ u četvrti Vidikovac, gdje se godinama organizirao „HC-Punk festival Monte Paradiso“. Ubrzo nakon toga je uslijedilo zauzimanje vojarne „Karlo Rojc“, gdje se danas nalazi preko sto civilnih organizacija, a desetak godina kasnije i povremeno korištenje vojne zone „Katarina“ i „Monumenti“ te tvrđave „Punta Christo“ za potrebe glazbenih festivala, ribarske luke, stočarstva i rekreacije. Trenutni izazov, za koji se zalaže građanska inicijativa „Volim Pulu“, je otvaranje Muzila – kao posljednje vojne zone u gradu, te stavljanje ovog prostora na raspolaganje građanima.

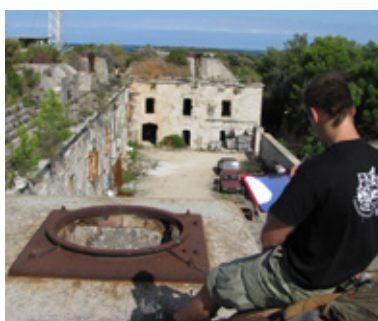
Proces „samo-valorizacije“ pulskih vojnih prostora se, osim kreativnog zamišljanja korištenja baštine, razvio u osnovni model borbe građana za prisvajanje gradskog prostora te sprječavanja njegove privatizacije, što je konstantni plan vladajućih institucija u posljednjih deset godina.

Sl. 1., sl. 2. i sl. 3. Oblici neformalnog korištenja napuštenih pulskih vojnih građevina (D. Štifanić)

Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija na Brijunima

Zofia MAVAR, Dražen ARBUTINA

Fortifikacije su odraz civilizacijskih, političkih i ekonomskih uvjeta, te trajni dokument vojnih doktrina svojega vremena. Oblikovali su ih vojni inženjeri i tehničari, vješto prilagođavajući gradnju logici ratnih operacija i terenskim uvjetima, primjenom najboljih tehničkih rješenja. Uz primarnu obrambenu funkciju gradnja fortifikacija imala je i pozitivne učinke na razvoj područja i poboljšanje životnih uvjeta stanovništva, pa je tim veće njihovo kulturno-povijesno značenje.

U impresivnom opusu fortifikacijske arhitekture, važno mjesto zauzima Pula, grad čiji je glavni čimbenik razvoja od polovice 19. stoljeća bila upravo militarna funkcija. Te su fortifikacije, čija vrijednost i značenje prelaze nacionalne granice, zbog smještaja u zonama posebne namjene desetljećima bile nedostupne javnosti. Velike političke i gospodarske promjene iza 1990. godine te pokretanje brojnih planova razvoja, napose u priobalnom području, bili su potencijalna opasnost za očuvanje naslijeđenih vrijednosti. Postupna demilitarizacija većine objekata u području nekadašnje tvrđave Pula izravno ih je ugrozila, jer se nitko više nije brinuo za njihov fizički integritet. Stoga su stručnjaci Ministarstva kulture - Uprave za zaštitu kulturne baštine intenzivirali aktivnosti na evidenciji i istraživanju arhitekture fortifikacija, započete osamdesetih godina prošloga stoljeća, kao i na pronalazenju djelotvornih metoda njezine zaštite i uređenja.

Godine 1998. iniciran je projekt „Stručna i znanstvena istraživanja te izrada koncepcije primjerene uporabe austrougarskih fortifikacija”, a 2001., u sklopu planova investicija na Brijunima, pokrenuta je međunarodna radionica arhitekture fortifikacija za konzervatore i studente. Radionica je zamišljena kao začetak edukacijsko-znanstvenih djelatnosti vezanih za osnovne zadaće NP Brijuni, sa složenim programom aktivnosti, u koje su uključeni renomirani eksperti za vojnu arhitekturu. Rezultati izneseni u ovom radu, postignuti na radionici tijekom jedanaest godina, u cijelosti potvrđuju opravdanost zamišljenog programa i načina njegove provedbe. Na primjeru programa Graditeljskog odjela Tehničkog veleučilišta u Zagrebu nastoji se ukazati na nužnost senzibiliziranja i stručnog osposobljavanja mladih stručnjaka, osobito građevinske struke, za aktivnosti na zaštiti graditeljske baštine. Pritom se ističe važnost stjecanja praktičnoga znanja već tijekom studija, na što ukazuju iskustva sudjelovanja studenata u aktivnostima međunarodne radionice. Osobito se ističu prednosti stručne komunikacije u interdisciplinarnom radu i promišljanju modela prenošenja znanja te njihova praktična provjera tijekom realizacije radnih zadataka. Naglasak tijekom održavanja radionice je na dokumentiranju baštine, analizi, te prijedlozima zaštitnih radova na građevinama i njihovim konstruktivnim dijelovima.

Sl. 1., sl. 2. i sl. 3. Fotografije s međunarodne radionice arhitekture fortifikacija

Revitalizacija agrarnog parka Garagnin-Fanfogna u Trogiru: Istraživanje, prepoznavanje, kontekst, participativni proces, projekt obnove

Ana ŠVERKO

Predstavlja se tekući proces obnove klasicističkog vrta obitelji Garagnin (kasnije parka Garagnin-Fanfogna) u Trogiru, formiranom oko 1800. godine. Taj vrt je nastao kao sinteza agrarnog posjeda i eksperimentalnog imanja - s parkovnom ugodajem, doslovno nasadima leguma i drugog povrća okruženih drvećem, cvijećem i elegantnim stazama, lijepom arhitekturom i antičkim spomenicima. Njegov je idejni tvorac Ivan Luka Garagnin mlađi, prosvjetitelj i fiziokrat europskih razmjera, koji je prosperitet Dalmacije vidio u razvoju zaostale poljoprivrede. Kako bi biljne vrste i načine njihova modernog uzgoja rasprostranio Dalmacijom, obiteljsko imanje na Travarici kreirao je kao ogledni vrt usklađen sa suvremenim europskim modelima, ali i polje na kojem se prožimaju njegovi različiti interesi. Tek su novija istraživanja ukazala na kompleksnost i stvarni potencijal ovog prostora.

Vrt je zaštićen ravno pedeset godina, od 1962., kao spomenik parkovne arhitekture. Status zaštite očuvao ga je od uništenja, pa ipak u čitavom razdoblju njegove zaštite na ovom se spomeniku nisu odvijali nikakvi ozbiljniji zaštitni radovi.

Kao preduvjet istinske obnove ističe se iscrpna analiza, prepoznavanje izvornih tipoloških oznaka i valorizacija novostečenih vrijednosti spomeničke cjeline. Opisuje se primijenjen model sagledavanja parka u prostornom i socijalnom kontekstu i uključenje lokalne zajednice u sve faze njegove obnove. Ukratko se donosi pregled projekta obnove, s naglaskom na najzanimljivije konzervatorsko-restauratorske i botaničke zahvate te elemente modela upravljanja.

Sl. 1. Plan vrta Garagninovih u Trogiru s početka 19. stoljeća. Nacrt izradio: Ivan Miotto, Muzej grada Trogira
Sl. 2. Prizor iz vrta s početka 20. stoljeća, Muzej grada Trogira

Slučaj parka dvorca Eltz u Vukovaru

Zlatko UZELAC

U našoj baštini parkovne arhitekture preostao je jedan jedinstveni dokument: izvorni projekt za barokni park dvorca Eltz u Vukovaru, koji je sredinom 18. stoljeća bio ureden pred njegovim dvorišnim pročeljem, otvorenim prema Dunavu. Rješenje parka, u svojim osnovnim karakteristikama kao i nizu specifičnih detalja, posve u duhu svog vremena, oslanja se na veliki uzor u parku dvorca Belvedere princa Eugena Savojskog. S početka 19. stoljeća potječe jedan razmjerno precizni arhitektonski snimak tadašnjeg postojećeg stanja cijelog kompleksa dvorca, koji uključuje i snimak izvedenog geometrijskog rasporeda staza, pa i nekih drugih detalja u parku. On svjedoči da je park u svojoj izvedbi u odnosu na izvorni projekt bio ponešto izmijenjen, ali i da je zadržana osnovna ideja, osobito ona središnjeg križnog geometrijskog motiva položenog u naglasku osi simetrije pročelja baroknog dvorca. Korigirane su samo proporcije, pojedini odnosi geometrije čestica, širina staza i sl. Na snimku jedino nedostaje najvažniji detalj izvornog projekta s bogatom ornamentikom groteski živica šimšira u četiri središnja polja parka, no da su groteske u 18. stoljeću bile izvedene svjedoči napose jedan crtež Vukovara iz toga vremena, pogled na grad s Dunava, na kojem je i ornamentika parka nedvojbeno prikazana pred pročeljem dvorca.

U okviru projekta obnove kompleksa, vrijednost baroknog parka nije prepoznata. Iznesena je tvrdnja da projekt zapravo možda ipak nije nikada ni realiziran, a da se također uostalom zapravo i ne radi o baroknom dvorcu, nego o dvorcu s kraja 19. i početka 20. stoljeća, te da je primjerenije da onda i park bude izveden kao park 19. stoljeća. No potom je prihvaćen projekt koji s parkovnim rješenjem preuređenja parka u 19. stoljeću ima zajedničku samo približno sličnu središnju travnatu ovalnu površinu, dok je sve ostalo zapravo posve novo rješenje s popločenjem velike površine betonskom galanterijom i dodatcima suvremeno riješenog cvjetnog aranžmana, a osobito s (naknadno u projekt dodanim) novim stupovima električnog osvjetljenja, gusto raspoređenim oko ovalne površine.

Sl. 1. Rekonstrukcija izvornog izgleda parka dvorca Eltz u Vukovaru

Što to Lipa pamti?

Željko BISTROVIĆ

U mjestu Lipa 30. travnja 1944. godine dogodio se zločin u kojemu je ubijeno skoro cjelokupno stanovništvo koje se toga dana zateklo u naselju. Ovo je jedan od najstrašnijih zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu na današnjem području Primorsko-goranske županije. Godine 1967. obnovljena je stara škola u Lipi, te je u njoj postavljena trajna izložba koja je trebala obilježiti ovo stradanje. Nakon osamostaljenja Hrvatske ukida se Muzej Narodne revolucije koji je skrbio o Spomen domu Lipa te su objekt i izložba prepušteni propadanju. Ovo izlaganje bavi se današnjim odnosom prema nekadašnjim spomenicima NOB-a i aktualnom obnovom Spomen doma Lipa koju je potaknula Općina Matulji 2010. godine. Iako je Lipa kao mjesto stradanja i danas, prema kriterijima povjerenstva koje je delegiralo Ministarstvo kulture za reviziju memorijalnih kulturnih dobara iz Drugog svjetskog rata, prepoznata kao kulturno dobro, ostaje problem na koji način sačuvati sjećanje na ovaj događaj. Izlaganjem će se pokušati dokazati spomenički značaj samog postava i muzealizacije preostalih ruševina sela Lipa te ga prezentirati kao konceptualno pročišćeno arhitektonsko i likovno djelo visokih estetskih vrijednosti, koje je i u današnjoj političkoj situaciji korektno i svima prihvatljivo.

Sl. 1. Vojnici i ubijene žrtve
Sl. 2. i sl. 3. Detalji nekadašnjeg postava Spomen doma Lipa

Etnografsko nasljeđe – žrtva krivog shvaćanja

Grga FRANGEŠ

Tradicijska arhitektura, rurizam i gospodarski krajobrazi predstavljaju u prostoru najekstenzivnije prisutnu baštinu i najizravnije materijalno svjedočanstvo nekadašnjih obrazaca življenja. Pa ipak ova nam vrsta baštine danas možda i najbrže klizi iz ruku.

Problemi koji dovode do propadanja ili devastacije etnografskog graditeljskog fonda dvojaki su i tipični u širem mediteranskom kontekstu. S jedne strane, na kontinentu ili na slabije povezanim lokalitetima obale i otoka, imamo brojne spomenike koji su očuvali svoje oblikovne karakteristike, ali su uslijed gubitka izvorne svrhe uzrokovanog depopulacijom i ekonomskom marginalizacijom ruralnih prostora, prepušteni propadanju. S druge strane, u obalnim i otočkim sredinama koje su bile izložene naglom ekonomskom i građevinskom bujanju vezanom uz turizam, imamo situaciju opće devastacije neprimjerenim adaptacijama i stihijskom novijom gradnjom bez ekoloških, estetskih i kulturoloških kriterija.

Ova konstanta propadanja u obje opisane društveno-ekonomske krajnosti i usprkos svim formalnim instrumentima koji bi tu baštinu trebali zaštititi, ne ostavlja dvojbe za konstataciju da je etnografsko nasljeđe žrtva neprepoznavanja šireg društva, ali i krivog shvaćanja njezine osnovne prirode od strane konzervatorske struke zadužene da je očuva.

Ovo izlaganje, osim što predstavlja pokušaj anamneze problema, predstaviti će i primjere uspješnijih praksi i politika zaštite graditeljske i krajobrazne etnografske baštine, te probati dati odgovor na pitanje - kamo dalje?

Sl. 1. Kamena ruralna kuća

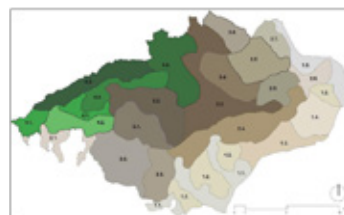
Sl. 2. Rapski krajolik (D. Krizmanić)

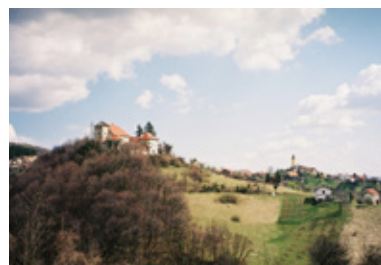
Prepoznavanje i vrednovanje krajolika kao kulturnog naslijeđa

Biserka DUMBOVIĆ BILUŠIĆ

Krajolici su jedan od važnih čimbenika prostornog identiteta svake zemlje. Značajke i vrijednosti krajolika na koje je utjecao čovjek svojim korištenjem ili naseljavanjem u Hrvatskoj su još nedovoljno prepoznate, vrjednovane i zaštićene. Sadržajno određenje pojma krajolik vrlo je široko, s brojnim značenjima koja se međusobno razlikuju i podložna su različitim interpretacijama. Prema općeprihvaćenom određenju pojam krajolik odnosi se na fizički i mentalni koncept kojim se opisuje prostor oblikovan međudjelovanjem prirodnih i antropogenih sastavnica. Na temelju Konvencije o Svjetskoj baštini, UNESCO-a krajolik je od 1992. godine prepoznat kao entitet naslijeđa, vrsta kulturnog dobra. Istovremeno je shvaćen i kao umbrella za pojedinačna dobra koja se u njemu nalaze. Krajolik postaje kulturnim dobrom procesom njegova prepoznavanja i vrednovanja. Metode prepoznavanja uključuju dokumentiranje i provođenje tipološke klasifikacije, karakterizacije krajolika suvremenim alatima GIS-a. Osim objektivnih metoda vrednovanja važna je i participacija stanovnika i lokalne javnosti. Inovativni pristup Europske konvencije o krajoliku (European Landscape Convention, 2000.) razlikuje se od UNESCO-va stajališta, te od istraživanja i bavljenja krajolikom samo uskih krugova stručnjaka. Jedna od pretpostavki Konvencije jest aktivnije uključivanje društvene zajednice i stanovnika, kojima se omogućava odlučivanje o vrijednostima i značaju krajolika, a time i utjecaj na odluke o zaštiti i upravljanju. Krajolik uključuje i povezuje: prirodne i kulturne grupe sastavnica, zajedno s pripadajućim nematerijalnim obilježjima. Takav pristup, koji preispituje i postavlja na istu razinu razumijevanje i zaštitu kulturnih i prirodnih sastavnica krajolika, materijalnih i nematerijalnih obilježja otvara nove mogućnosti za suradnju različitih znanstvenih i stručnih područja.

1.1. narski, narski krajoliki tip širokih dolina potkine
1.2. bježajkački, kumski krajoliki tip
1.3. narsko-kraški, narsko-urbari krajoliki tip
1.4. bježajkački, narski, mešoviti krajoliki tip
1.5. narski, lubenac-narski krajoliki tip
2.1. brdski, krlin, narski krajoliki tip
2.2. bježajkački-brdski, narski, narsko-vinogradbeni krajoliki tip
2.3. bježajkački, narski, narski krajoliki tip
2.4. bježajkački, narski, vinogradbeno-narski krajoliki tip
2.5. brdski, narski, vinogradbeni krajoliki tip
2.6. bježajkački, narski, vinogradbeni krajoliki tip
2.7. bježajkački, narski, mešoviti krajoliki tip
3.1. bježajkački-brdski, narski, mešoviti krajoliki tip
3.2. brdski, vinogradbeni, narski krajoliki tip
3.3. brdsko-gorski, kumski krajoliki tip
3.4. brdsko-gorski, vinogradbeni, narski krajoliki tip
3.5. brdsko-gorski, narski, mešoviti krajoliki tip
3.6. brdski, narski, vinogradbeni krajoliki tip
4.1. gorski kumski krajoliki tip
4.2. gorski narski, mešoviti krajoliki tip
4.3. mešoviti gorski, kumski krajoliki tip
4.4. gorski, krlin, narski krajoliki tip
4.5. gorski, krlin, vinogradbeni, narski krajoliki tip

SI. 1. Tipološka klasifikacija krajolika Žumberka - razina krajoličnog tipa/područja
 SI. 2. Žumberak
 SI. 3. Slavetić

Integracija arheoloških nalazišta u arheološki park – primjer Donjokaštelanskog polja

Miroslav KATIĆ

Na prostoru Donjokaštelanskog polja nalaze se tri važna arheološka lokaliteta povezana starom antičkom cestom koja se zove „Javorski put“. Na samoj obali u Resniku nalazio se Siculi, kasnorepublikanski rimski grad koji je imao luku. Spomenutim Javorskim putom dolazi se do gradine Veli Bijać gdje se nalazilo najstarije prehistorijsko naselje na području Kaštelanskog zaljeva. Gradina na Velom Bijaću vrhunac razvoja doživljava u starije željezno doba. Rimska cesta prolazi s južne strane gradine i nastavlja prema ranokršćanskoj i srednjovjekovnoj crkvi sv. Marte u Bijaćima. Tu je bila rezidencija hrvatskih narodnih vladara. Crkvu sv. Marte najvjerojatnije su sagradili knez Mislav ili Trpimir u prvoj polovini 9. stoljeća

Svi se lokaliteti nalaze u relativno sačuvanom pejzažu Kaštelanskog polja. Osim što su prostorno povezani, sva tri nalazišta na najbolji način prezentiraju prehistorijsko, antičko i srednjovjekovno razdoblje Srednje Dalmacije. Neraskidivo su povezani s prirodnim okolišem, pogotovo crkva sv. Marte koja je okružena maslinicima i vinogradima. Bespravna izgradnja i tzv. „gospodarski objekti“ sve više devastiraju Donjokaštelansko polje, pa i neposredni okoliš navedenih nalazišta. Promatrani kao cjelina, predstavljaju kvalitetni kulturno – turistički resurs, koji će, ukoliko se nalazišta budu štitila pojedinačno, vrlo brzo izgubiti prirodni ambijent, jer se poljoprivredno zemljište brzo pretvara u građevinsko. Stoga bi ovakva i slična nalazišta trebalo integrirati u Arheološki park. Na taj način ne štitimo samo nalazišta nego i „kontekst“, a u ovom slučaju to je sačuvana rimska parcelacija zemljišta. Arheološkom parku treba odrediti primjeren režim zaštite, koji ne isključuje uređenje pješačkih i biciklističkih staza te manjih ugostiteljskih objekata u ruralnom ambijentu Kaštelanskog polja, prilagođenih tradicijskoj arhitekturi Kaštela. Treba odrediti i način gospodarenja parkom (koncesije, arheološka istraživanja u koja se mogu uključiti turisti), hortikulturno uređenje i sl. Arheološki park u prvom redu treba biti jasnije utemeljen u prostorno - planskoj dokumentaciji. Treba ga prepoznati i kao posebnu kategoriju u Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara.

Sl. 1. Gradina na Velom Bijaću, pogled iz zraka

O problemu zaštite vizura naselja sjevernog Jadrana

Marijan BRADANOVIĆ

Već u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata hrvatska je konzervatorska služba (Lj. Karaman, B. Fučić, F. Hauptmann, A. Perc, I. Perčić) prepoznala vrijednost sačuvanih vizura na urbana naselja u unutrašnjosti Istre. U rješenjima o njihovim registracijama iz ranih šezdesetih godina 20. stoljeća, kojima je, temeljem Zakona o zaštiti spomenika kulture (NN NRH 18/1960) pravno-formalno prepoznato njihovo svojstvo spomenika kulture, sustavno je isticano da se zbog zaštite „silhete“ štiti i „neposredna okolica“ ovih urbanističkih cjelina. Takva je predostrožnost u to vrijeme obilježeno depopulacijom unutrašnjosti Istre, zacijelo izgledala nepotrebno, osobito u Bujama, Grožnjanu, Oprtlju i Završju, gotovo posve opustjelim gradićima nekadašnje „Zone B“. U čvrstom zauzimanju naprednoga stava riječkim je konzervatorima osobito pomogao profesor Milan Prelog.

Idućih su desetljeća ovako koncipirani pravni akti konzervatorske zaštite, uz sustavno građenje svijesti o važnosti zaštite vizura, u nizu slučajeva poslužili uspješnom otklanjanju planirane, predimenzionirane nove izgradnje na padinama i u neposrednom podnožju, u međuvremenu turistički sve atraktivnijih gradića unutarne Istre a riječka je konzervatorska služba načelo postupno proširila i na neke pojedinačne arhitektonske spomenike poput savudrijskoga svjetionika te ladanjske cjeline, kojima je ponekad bio zaštićen širi hortikulturni, pa čak i cjelokupni povijesni poljodjelski okoliš, ukoliko je bio sačuvan (npr. primjeri Velike stancije kod Savudrije i Segeta pokraj Umaga). Riječka konzervatorska služba slična dostignuća nije uspjela sustavnije provesti na Kvarneru, gdje su u nizu slučajeva, nekontroliranom ili nekvalitetno planiranom izgradnjom, nepovratno narušene vizure na neke od najistaknutijih povijesnih urbanističkih cjelina. Problem se izlaže i iz perspektive Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara iz 1999. godine, njegovih izmjena i dopuna, pratećih konzervatorskih akata koji reguliraju problematiku zaštite vizura, te dokumenata prostornog uređenja različitih razina.

Sl. 1. Pogled na grad Rab između dva Svjetska rata (M. Maroević)

Sl. 2. Pogled na Oprtlj 1947. godine (B. Fučić)

Sl. 3. Vizura Oprtlja danas (D. Krizmanić)

2014

slika spomenika i princip promjene

Na četvrtim *Dijalogima s baštinom* raspravljalo se o principu promjene. Uvodnim su izlaganjem hrvatska iskustva uspoređena s europskima a zatim se okvirna tema rasvijetlila vrlo raznorodnim nizom primjera planiranih ili realiziranih zahvata na nepokretnim i pokretnim kulturnim dobrima, kao i slučajevima radikalnih degradacija, prouzročenih bespravnim zahvatima. Uz propitivanje budućih, zahvaćalo se i u slabo poznatu povijest konzervatorskih zahvata. Kronološki raspon kretao se od razdoblja klasične antike i ranoga srednjeg vijeka, do antologijskog djela hrvatske arhitekture polovine 20. stoljeća. U okvirima skupa tradicijom postaje predstavljanje časopisa *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* i njegove Male biblioteke kao i časopisa *Portal, Godišnjaka Hrvatskog restauratorskog zavoda*.

Slika spomenika i princip promjene

Marko ŠPILKIĆ

Princip promjene u konzervatorsko-restauratorskoj predaji ima zanimljivo povijesno podrijetlo. U povijesti hrvatske zaštite spomenika važan je utjecaj srednjoeuropske teorije konzerviranja u kojoj se od kraja 19. stoljeća pojam promjene počeo držati nepotrebnim i opasnim, što je dovelo do aktivnog promicanja krilatice „konzervirati, a ne restaurirati”. Ona je kao metodološko mjerilo zadržana do razaranja u Drugom svjetskom ratu i prvi puta preispitivana nakon 1945. godine. Štoviše, ideja promjene u konzervatorskoj se etici tada morala povezati s društvenim prevratom sustava vrijednosti nove države izrasle na simboličkim i konkretnim ruševinama stare.

Promjene u slici spomenika - od pojedinosti na pokretnoj baštini do povijesnih urbanih cjelina - u neovisnoj se Hrvatskoj mogu razgraničiti u posljedice nebrige i strukovnoga htijenja. U uvodnom se izlaganju stoga raspravlja o utjecaju tih promjena na status i suvremeno poimanje naše kulturne baštine. Izlagač uspoređuje europska i hrvatska iskustva u razvitku odnosa prema pojmu promjene kao jednom od temelja razumijevanja povijesti konzervatorske ideje i strukovne etike. Prikazuje povijest modernog odnosa očuvanja i potrebe za promjenama, stavljajući naglasak na suvremene rasprave, pa i podjele, unutar svjetske konzervatorske zajednice, propitujući u tom kontekstu i položaj recentnih pojava u hrvatskoj konzervatorsko-restauratorskoj praksi.

Sl. 1. Split, Peristil

Malo rimsko kazalište – Pula: Projekt revitalizacije i rekonstrukcije

Đeni GOBIĆ BRAVAR

Pulsko malo rimsko kazalište od svojega otkrića pa do danas prošlo je nekoliko faza iskopavanja, prepoznavanja i konzerviranja. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća vršeni su zahvati rekonstruiranja donjeg dijela gledališta te dijela zidova i scene. Nakon zahvata rekonstrukcije malo je kazalište na godišnjoj razini tijekom ljetnih mjeseci korišteno za razne predstave i manifestacije, što je u skladu s njegovom originalnom svrhom.

Ipak, tek je manji dio kazališta konzerviran i rekonstruiran, dok se puno veći opseg (posebno stari dio gledališta uklesan u živu stijenu) konstantno koristi, kako tijekom manifestacija tako i svakodnevno, kao pješački prolaz pri usponu prema Kaštelu i mjesto zaustavljanja kako turista tako i pulskih građana. Ovakvi su uvjeti, uz prirodne procese degradacije, pridonijeli sve bržem propadanju originalnih dijelova spomenika.

Kako bi se spomenik revalorizirao u svojoj originalnoj svrsi te očuvao, započet je projekt njegove revitalizacije i rekonstrukcije. Predavanjem se prezentira dio idejnog rješenja rekonstrukcije nedostajućih dijelova, konzervacije postojećih ostataka te moguće solucije i problemi koji se vezuju uz rješavanje originalnih ostataka gledališta uklesanih u živu stijenu. Sve uz usporedne primjere raznovrsnih rješenja sličnih situacija u Europi i šire.

SI. 1. Pula, Malo rimsko kazalište prije zahvata rekonstrukcije, sredina 20. st.

SI. 2. Malo rimsko kazalište, danas

SI. 3. Idejno rješenje revitalizacije i rekonstrukcije (Zadruga Praksa: Emil Jurcan i Helena Sterpin)

Slučaj kulturnog dobra „Z-2699“

Željko BISTROVIĆ, Marijan BRADANOVIĆ

Kulturno povijesna cjelina naselja Baška na otoku Krku kao spomenik kulture registrirana je 29. rujna 1970. godine rješenjem Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Rijeci, no već od početka šezdesetih godina 20. stoljeća u spisima koji se čuvaju u pismohrani današnjeg riječkog Konzervatorskog odjela mogu se pratiti sustavniji napori njezine zaštite. Revizijom rješenja o zaštiti iz 2006. godine Baški se pristupilo u skladu sa suvremenim konzervatorskim načelima pa su, uz središte naselja iz razdoblja ranog novog vijeka, registracijom obuhvaćena i područja stambene izgradnje 19. stoljeća, zatim suburbane turističke izgradnje ranoga 20. stoljeća te arheološki lokaliteti na području urbane cjeline. Zbog i danas jake i simbolično naglašene povezanosti Baščana sa svojim posljednjim počivalištem i nekadašnjom župnom crkvom Sv. Ivana, novom je registracijom obuhvaćeno i područje groblja, tj. nekadašnjega utvrđenog srednjovjekovnog naselja. Režimima zaštite vizura na povijesni dio naselja htjelo se ostvariti pravovremeni konzervatorski utjecaj na eventualnu buduću izgradnju na prostoru urbane cjeline i u njezinim kontaktnim zonama. Uvriježeno je tad bilo konzervatorsko razmišljanje da će postojanje dokumenta koji precizira zonu zaštite kulturnog dobra mjesnim vlastima omogućiti aktiviranje spomeničke rente te da će tako namaknuta sredstva poslužiti u kreiranju dugoročnog programa zaštitnih radova na kulturnim dobrima područja Općine Baška. 2008. godine konzervatorskom je podlogom izvršena još iscrpnija revizija stanja u prostoru, uz smjernice njegova poboljšanja, no nastavili su se bespravni radovi i drugi procesi degradacije spomenika. Što je kao spomenik kulture ili kulturno dobro bilo konzervatorski prepoznato i što je od toga preostalo, te jesu li konzervatorska očekivanja zaštite povijesne urbanističke cjeline Baške bila realno postavljena, tema je ovog izlaganja. Tumače se okolnosti koje su dovele do drastične degradacije stanja ovog kulturnog dobra.

Sl. 1. i sl. 2. Motivi iz Baške s početka 20. stoljeća

Sl. 3. Kuće unutar zaštićene urbanističke cjeline naselja Baška – današnje stanje

Crkva s ožiljcima

Ivan MATEJČIĆ

Restauriranje građevine bivše crkve Sv. Stjepana u Peroju dovršeno je 2012. godine te je prošlog ljeta predstavljena lokalnoj javnosti. Metodologija obnove ovog važnog istarskog srednjovjekovnog spomenika donekle se morala razlikovati od rutinske, a sve poradi specifične povijesne sudbine građevine koja je na njoj ostavila bitne „ožiljke“. Najveću je transformaciju crkva doživjela kada je u drugoj polovini 19. stoljeća desakralizirana i prodana lokalnim poljodjalcima koji je dalje koriste kao štalu i spremište krme za blago. Ovu je funkciju crkva zadržala sve do kraja 20. stoljeća kada je otkupljuje Grad Vodnjan te započinje njena restauracija. Istraživanje jednobrodne građevine s ostacima tri upisane apside i nejasnim tragovima fresaka na zidu, iznijelo je na vidjelo podatke kojima se može upotpuniti pretpostavka o njenom izvornom izgledu, a arheologija je potvrdila pretpostavku o radikalno drugačijem izgledu pročelja. Razmatranja i zaključci o izvornom izgledu građevine nisu niti u jednom trenutku potakli ideju „obnove“ povijesnih oblika. Naime, najautentičniji i ujedno najupečatljiviji, sačuvani povijesni sloj građevine je onaj kada je služila kao štalu. Povijesni i kulturni značaj tog sloja građevine lako je vrednovati: možda je pred nama posljednja prilika gdje se može vidjeti crkveni prostor pretvoren u štalu. Takvih, za nas skarednih i sablažnjivih, adaptacija crkava zbililo se mnogo širom svijeta tokom dalje i bliže povijesti, ali nisu mi poznata mjesta gdje se još mogu tako jasno doživjeti. Rješenje je nađeno u nevinoj ideologiji krilatice „konzervirati, a ne restaurirati“. Naravno da se ovakav postupak u provedbi pokazao puno složenijim i osjetljivijim nego što se pretpostavljalo. Zahvaljujući ukupnoj sreći i neobičnoj dobrohotnosti vlasnika, Grada Vodnjana, ovaj je zahvat priveden kraju. Uz opis istraživanja, prijedlog znanstvenih zaključaka, opis radova i metodologije kojom su rukovođeni navode se i argumenti kojima se nastojalo senzibilizirati široku javnost za ovakav pristup „obnovi“ kulturno-povijesnog dobra.

- SI. 1. Peroj, nekadašnja crkva sv. Stjepana, pročelje
- SI. 2. Unutrašnjost crkve nakon restauracije
- SI. 3. Začelje crkve
- SI. 4. Ostaci zidnih slika

Preobrazba oslikanih pročelja: restauriranje starog ili kreiranje novog?

Krasanka MAJER JURIŠIĆ

Unatoč iscrpnim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima i vrlo detaljnoj dokumentaciji temeljem koje se donosi prijedlog prezentacije kao i smjernice za obnovu, upravo pri radovima na oslikanim pročeljima često dolazi do neželjenih rezultata. Niz je recentnih primjera u Hrvatskoj koji potvrđuju da primjena stručne metodologije i pristupa ne jamči i uspješan restauratorski zahvat obnove povijesnih žbuka s oslicima.

U izlaganju će biti riječi o obnovi pročelja palasa Velikog Tabora, gdje su, uz više slojeva bijelih vapnenih naliča, sačuvana i dva sloja oslika. Prvi, kasnogotički oslik s kvadrima, datiran je u vrijeme izgradnje, a drugi u doba baroknog uređenja palasa. Danas na prostoru sjeverozapadne Hrvatske imamo vrlo mali broj povijesnih građevina sa sačuvanim oslikanim pročeljima. Budući su na velikotaborskom palasu dokumentirana čak dva sloja oslika, kasnogotički i barokni, koji nam ne svjedoče samo o oblicima iscrtanih i obojenih motiva, već i o sastavu samih žbuka i boja, potrebno je ta uređenja pročelja razmatrati ne zasebno, kao umjetnička djela, jer njihova je izvedba skromna i zanatska, već u okviru malobrojne sačuvane oslikane profane arhitekture kontinentalne Hrvatske i središnje Europe i tako prepoznati njihovu ambijentalnu i povijesno-dokumentarnu vrijednost. Uz prezentaciju svih faza provedenih istraživanja pokazat će se i izrađena konzervatorsko-restauratorska dokumentacija te u konačnici postignuti rezultati obnove. Na prvi pogled vidljiva razlika između zatečenog, odnosno starog, te „restauriranog“, novog izgleda palasa, u najvećoj je mjeri primjer korištenja neadekvatnih materijala u radovima (njihovog izbora i/ili primjene).

U zaključku, uz prikaz nekoliko primjera restauratorskog pristupa obnovi oslikanih pročelja, ukazuje se i na druge probleme s kojima se susrećemo te se razmatraju eventualna, do sada predložena, rješenja. Ostaje nepobitna činjenica da se već i samim istraživanjima, a naravno i svim drugim aktivnostima koje su neizostavan dio restauriranja, nepovratno uništava dio (makar i malen) izvornog oslikanog povijesnog sloja nekog pročelja, a vrlo se često „stvara“ i sasvim novo pročelje, te s konzervatorsko-restauratorskog stajališta postaje više nego upitna opravdanost izvedene obnove.

Sl. 1. i sl. 2. Veliki Tabor, obnovljena pročelja palasa i dvorišnih galerija, 2007.

Slika spomenika: vrijeme, ukus i preobrazbe

Višnja BRALIĆ

U izlaganju se propituje odnos percipirane vrijednosti spomenika i poštivanja konzervatorsko-restauratorskih načela tijekom 19. i 20. stoljeća na primjerima iz slikarske i kiparske baštine u Hrvatskoj. Kada će prevagnuti poštivanje autentičnosti i starosti, a u kojim slučajevima će se uvažiti vrijednosti povijesne slojevitosti, oštećenosti i nedovršenosti, te kada će restauratorski postupci biti vođeni potrebom za cjelovitošću i reprezentativnošću likovnog djela analizira se na nekolicini restauriranih slika (G. Bellinija, L. Bastianija, Girolama da Santacrocea, N. Grassija, B. Bissona) i skulptura Bogorodice (nepoznatih kipara 15. stoljeća iz Marije Gorice, Cresa, Krka, Stenjeva, Molvi i Granešine).

Sl. 1. *Bogorodica s Djetetom*, oko 1470., Granešina, župna crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, nakon restauriranja u Zavodu za restauriranje umjetnina (Sonja Črešnjek 1995.)

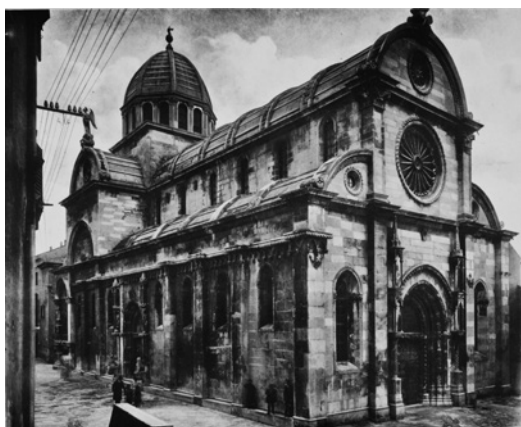
Sl. 2. Nakon obnove 2007. godine, bez konzervatorskog nadzora

Sl. 3. Nakon uklanjanja repolichromacije iz 2007. godine, tijekom restauratorskih radova u Hrvatskom restauratorskom zavodu u Zagrebu (Sonja Črešnjek, Ksenija Škarić)

Obnova i zaštita katedrale sv. Jakova u Šibeniku – jučer, danas, sutra

Predrag MARKOVIĆ

Sagledavajući povijest zaštite i obnove katedrale sv. Jakova u Šibeniku u široj, višestoljetnoj vremenskoj perspektivi možemo doći do pomalo iznenađujućeg zaključka: zahvati poduzeti zadnjih dvadesetak godina na njezinoj obnovi upravo su u suprotnosti s njezinim vrijednostima i ne predstavljaju vrhunac teorije i prakse konzervatorsko-restauratorske struke, već upravo suprotno. Izuzev obnove u Domovinskom ratu oštećene kupole, gotovo svi ostali neplanirani, parcijalni i pomalo stihijski zahvati, a poglavito zadnji događaji vezani uz obnovu glavnog, zapadnog portala doveli su do rezultata na koje zasigurno ne možemo biti ponosni. Simptomatično oni ukazuju ne samo na duboke probleme, pa čak i velika nesnalaženja u pristupu i metodologiji rješavanja konkretnih i nesumnjivo složenih problema koje nameće ovaj spomenik, već prije svega jasno ocrtavaju alarmantno stanje u službi zaštite spomenika u Hrvatskoj danas. Kroz kratak povijesni pregled dosadašnjih radova na obnovi katedrale u izlaganju se ukazuje na potrebe i mogućnosti zaštite ovog iznimnog spomenika hrvatske ali i svjetske kulturne baštine te se u duhu najnovijih inicijativa Ministarstva kulture RH iznose prijedlozi za rješavanje barem nekih od naznačenih problema.

- Sl. 1.** Šibenik, katedrala sv. Jakova, Pavao Bioni, projekt skele, 1845.
Sl. 2. Šibenik, Katedrala sv. Jakova, sanacija južnog transepta, 1954.
Sl. 3. Šibenik, Katedrala sv. Jakova, Ćiril Metod Iveković, 1910.

Stoljeće industrijske baštine u Karlovcu: tvornički kompleks potkivačkih čavala Mustad ili kako živjeti baštinu

Branka KRIŽANIĆ, Tatjana HORVATIĆ

Norveška tvrtka Mustad & Son utemeljena 1843. godine, zaslužna za pokretanje proizvodnje potkivačkih čavala u Karlovcu i danas je jedan od vodećih proizvođača čavala i ribolovnih udica u svijetu. Infrastrukturne pogodnosti već postojeće tvornice ulja u Karlovcu prepoznala je 1924. godine i izgradila tvornički sklop koji je uglavnom ostao sačuvan sa svojim izvornim arhitektonskim, tehničkim i povijesnim odlikama. Vrijednost kompleksa, osim promocijom na izložbi, publikacijom, te izlaganjima na simpoziju o industrijskom nasljeđu u Karlovcu i Rijeci, definirana je i upisom u Registar kulturnih dobara RH 1998. godine. Izlaganja, publikacije i dokument kojim je kompleks valoriziran kao kulturno dobro izrazitog značaja, a tehničko-tehnološka cjelina strojnog parka zbog svoje osamdeset godina neprekinute proizvodnje na izvornim strojevima, proglašena kulturološkim fenomenom svjetskih razmjera, trebali su biti čvrsta ishodišta za njegovo očuvanje. I dok je priprema za zaštitu i očuvanje kompleksa izvršena i podržana od strane struke, problemi nastaju kad započinje revitalizacija kulturnog dobra. Već 2004. godine vlasnik donosi odluku o prestanku proizvodnje. Slijedi niz višegodišnjih uvjetovanih radnji između vlasnika i nadležnog Konzervatorskog odjela: zahtjev vlasnika za promjenom namjene glavne zgrade u distribucijski centar, a zatim u stambeno-poslovnu, te zahtjev za uklanjanjem ostatka kompleksa zbog izgradnje nove stambeno-poslovne zgrade. Nakon uklanjanja dijela kompleksa i izgradnje nove zgrade, radi se nova parcelacija i smanjuje zona zaštite. Posebnim uvjetima nastojalo se zadovoljiti zahtjevima za traženom transformacijom kompleksa i sačuvati spomeničke vrijednosti kulturnog dobra.

Ovim primjerom ukazujemo na veliki problem konzervatorske prakse u revitalizaciji industrijske baštine u privatizacijskim procesima. Ostaje otvoreno pitanje: gdje je granica uvjetovanja konzervatorske struke u odnosu na kulturno dobro izrazite vrijednosti prema interesima vlasnika, a u postojećim zakonskim okvirima?

Osobitosti zaštite i obnove graditeljskog naslijeđa moderne - Ivan Vitić: sklop stambenih zgrada u Laginjinoj ulici u Zagrebu

Alan BRAUN

Danas, pola stoljeća od posljednjih realizacija arhitekture Moderne, sazreli su uvjeti za strukovnu diskusiju problematike zaštite i obnove arhitekture nastale do kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća. Znanstvena istraživanja nedvojbeno su utvrdila da je hrvatska moderna arhitektura jedan od nositelja nacionalnog kulturnog identiteta. Ipak, mnoge građevine iz tog razdoblja, u međuvremenu su doživjele niz neprimjerenih zahvata, koji su u bitnom narušili njihovo izvorno oblikovanje, odnosno autorske arhitektonske ideje i detalje. One malobrojne, koje su očuvane u svojoj izvornoj pojavnosti, danas zahtijevaju hitnu obnovu uslijed neodržavanja.

Osobitosti obnove graditeljskog naslijeđa Moderne, u odnosu na ranija razdoblja, nisu samo izostanak sustavnog konzervatorskog istraživanja i zaštite građevina Moderne ili relativno skromna dosadašnja, pa i međunarodna iskustva, u obnovi istih, već često i složena vlasnička struktura s velikim privatnim udjelom. S druge strane, u pravilu je očuvana i dostupna izvorna dokumentacija, a ponekad je, o nekim pojedinostima moguće porazgovarati i sa živućim suradnicima na projektu. Pri projektiranju obnove naglašen je izazov uporabe suvremenih tehničko-tehnoloških rješenja, čija je primjena začeta upravo u razdoblju Moderne, pa nerijetko takve odluke postaju glavni konzervatorski diskurs.

Na primjeru projekta obnove stambenog sklopa u Laginjinoj ulici u Zagrebu, pojedinačno zaštićene građevine iz opusa arhitekta Ivana Vitića, te na recentnim obnovama njegovih građevina koja nemaju status zaštićenog kulturnog dobra, mogu se jasno i nedvojbeno pokazati sve osobitosti zaštite i obnove graditeljskog naslijeđa Moderne.

Sl. 1. Ivan Vitić, stambeni sklop, Laginjina ulica, Zagreb, 1957.-1960. godine

Sl. 2. 3D prikaz obnovljenog sklopa stambenih zgrada u Laginjinoj ulici u Zagrebu, 2012.

2015

utvrde

Peta godina skupa bila je posvećena fortifikacijskoj arhitekturi. Uvodno je predstavljeno bogatstvo toga sloja na sjevernom Jadranu, sve do sustava razvijenih između svjetskih ratova, uz nedostatke pravne zaštite i planova obnove. Raspravljalo se o složenosti šibenskih i pulskih fortifikacijskih sustava, specifičnostima valorizacije Trsatske Gradine a aktualni primjeri dobre prakse predstavljeni su radovima na spomenicima razvijenog i kasnog srednjeg te ranog novog vijeka, od istarskog Posserta preko Starog grada Barilovića do iločke citadele. Zaključeno je da temi treba posvetiti i iduću godinu odvijanja *Dijaloga*.

Fortifikacijski spomenici riječke regije

Marijan BRADANOVIĆ

Od Gorskoga kotara do pučinskih kvarnerskih otoka i od liburnijskoga dijela Istre, preko Rijeke do povijesnoga Vinodola i Senja nižu se brojni, nekoć međusobno suprotstavljeni ili prema drugim, vanjskim prijetnjama uspostavljeni, tipološki i kronološki izrazito raznovrsni, slojeviti ili u jednom dahu podignuti, kratkotrajno ili stoljećima održavani, fortifikacijski sustavi i pojedinačni fortifikacijski spomenici. Na prostoru susreta plovnih i kopnenih putova, obilježenom brojnim državnopravnim i graničnim mijenama te ratnim sukobima, planirali su ih i podizali carstva i republike, kraljevstva i kraljevine, vlastela i gradovi. Donosi se pregled najvažnijih podvrsta temeljen na regionalnim specifičnostima. Ističu se temeljem tradicionalnih kriterija odavno poznati a još uvijek iznenađujuće slabo ili nikako valorizirani primjeri.

Kakav je naš odnos prema ovom šire prepoznatljivom dijelu identiteta naše regije? Kakvo je stanje očuvanosti, dokumentiranosti i istraženosti spomenika fortifikacijske arhitekture? Postoji li temeljna klasifikacija? Kakvi su nam planovi konzervacije, valorizacije i prezentacije? Jesu li prepoznate i koordinirane lokalne inicijative? Nadopunjuju li se ili ponavljaju pojedinačni prezentacijski koncepti i izložbeni postavi? Na koje se spomenike i na kakav način valja usredotočiti? Postoji li strategija?

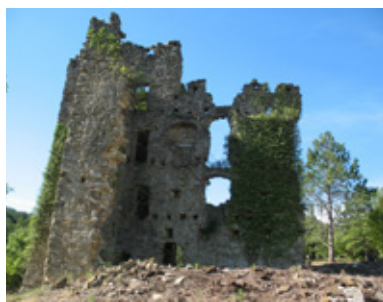

Sl. 1. i sl. 2. Kaštel Grižane
(D. Krizmanić)

Sl. 3. Utvrda na otočiću Sv. Petra pokraj Ilovika (D. Krizmanić)

Kasnosrednjovjekovna utvrda Possert (Shabez): devet godina arheoloških istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih zahvata

Josip VIŠNJIĆ

Srednjovjekovna feudalna utvrda Possert (Shabez), koja se nalazi u općini Cerovlje, u blizini Belaja, predmet je arheoloških istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih zahvata koje tijekom zadnjih devet godina provodi Služba za arheološku baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda. U tom su periodu arheološkim istraživanjima otkriveni mnogobrojni do sada nepoznati arhitektonski detalji koji pojašnjavaju način funkcioniranja utvrde te je prikupljena značajna količina pokretnih arheoloških nalaza koji omogućavaju datiranje perioda funkcioniranja utvrde (14. i 16. st.) te daju uvid u svakodnevnicu koja se u njoj odvijala. Zbog iznimno lošeg stanja u kojemu su se nalazili sačuvani građevinski elementi utvrde, u istom su periodu obavljani i obimni konzervatorsko-restauratorski radovi kojima je utvrda cjelovito konzervirana i spašena od daljnjeg propadanja.

Predavanje je fokusirano na provedene konzervatorsko-restauratorske zahvate a bit će dotaknute i analize dostupnih povijesnih podataka te arhitektonskih ostataka utvrde i njezina razvoja, ali i pitanje daljnjeg upravljanja spomenikom u čiju su obnovu uložena značajna financijska sredstva.

Sl. 1. Pogled na Possert iz zraka: u prvom planu crkva sv. Martina, u pozadini dvorac Belaj

Sl. 2. Possert, 2007.

Sl. 3. Possert, 2014.

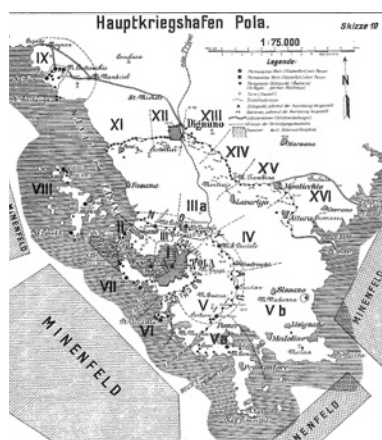

Je li moguće obnoviti najstroženiji austrougarski fortifikacijski sustav u Europi?

Sunčica MUSTAČ, Nataša NEFAT

Devetnaesto je stoljeće razdoblje u kojemu se Pula od zamrlog provincijskog gradića s manje od tisuću stanovnika i tragičnim stupnjem degradacije urbanih struktura i monumentalnih antičkih i ranokršćanskih spomenika postupno pretvara u moderan grad i jednu od najvećih i najsigurnijih mornaričkih baza na Mediteranu. Razlog tome osnivanje je ratne luke u dnu dubokog zaljeva koja od 1850. godine postaje glavna ratna luka Habsburške monarhije i Pomorski Arsenal njene ratne mornarice. Najimpresivniji materijalni trag u promjeni slike grada ostavio je sustav teritorijalne tvrđave koju čine utvrde, bitnice, infrastrukturne građevine, sistem putova i pruga koji se proteže u radijusu od preko trideset kilometara od gradskog središta, odnosno srca tog sustava – Pomorskog Arsenala i ratne luke. Kroz cijelu svoju povijest grad Pula razvija se na dvadeset i pet kvadratnih kilometara površine, da bi pred početak Prvog svjetskog rata teritorijalna tvrđava tj. sustav obrane ratne luke obuhvaćao prostor od sedam stotina kvadratnih kilometara od Limskog kanala do Raškog zaljeva na sjeveru, zatim do rta Premantura na jugu i fortifikacijskih građevina na Malom Lošinju. Promjene u konceptu obrane luke i tipologiji fortifikacijskih građevina, te promjene u načinu gradnje i primjeni materijala, slijedi napredak u razvoju ratnih strategija i tehnologiji naoružanja i eksploziva. Obrambeni sustav koji se razvija do Prvog svjetskog rata zacementirao je daljnji urbanistički razvoj grada, jer su ga u istoj funkciji koristile vojske čak četiriju država. U 21. stoljeću s promjenom vojnih strategija nekada vitalne vojne zone i građevine gube u potpunosti svoj strateški značaj i postaju prostor otvorenih mogućnosti za daljnji razvoj grada. Istovremeno, one predstavljaju i najveći izazov, ne samo za Grad Pulu i ostale gradove i općine na čijem se prostoru protežu elementi tog sustava, već i za cijelu regiju i državu, obzirom na složenost problema i neriješenih pitanja vezanih za njihovo održavanje i obnovu. U tom smislu, najveći su problemi neriješeni imovinsko–pravni odnosi, nejasan korisnički status većine građevina, nepostojanja jasne slike o budućoj namjeni tih građevina i cijelog sustava, do neprepoznavanja fenomena teritorijalne tvrđave u cijelom njenom obuhvatu na prostorno planerskoj razini, kao i do nepostojanja cjelovitih i funkcionalnih strategija upravljanja sustavom, te u konačnici do nedostatnog iskustva sustava zaštite kulturne baštine u obnovi takvih složenih arhitektonskih cjelina.

Cilj izlagača je u nekoliko primjera pokazati probleme i izazove s kojima se susreću korisnici i vlasnici fortifikacijskih građevina u pulskom zaljevu te predstaviti mogućnosti njihove obnove i nove namjene.

- Sl. 1. Utvrda Muzil, dvorište
- Sl. 2. Izgradnja utvrde Verudela, oko 1885.
- Sl. 3. Karta vojne luke Pula

Prijedlog kronologije nastanka Iločke srednjovjekovne citadele – prema rezultatima istraživanja

Daria ŠKARPA DUBRETA

Nakon višegodišnjih arhivskih i prvih terenskih istraživanja, počinje se nazirati moguća kronologija nastanka srednjovjekovnog Iloka. Danas sačuvani ostaci srednjovjekovnog fortifikacijskog kompleksa većim dijelom su građeni tijekom 15. stoljeća, za vrijeme Nikole Iločkog te na prijelazu 15. u 16. stoljeće, za vrijeme Nikolinog sina, Lovre.

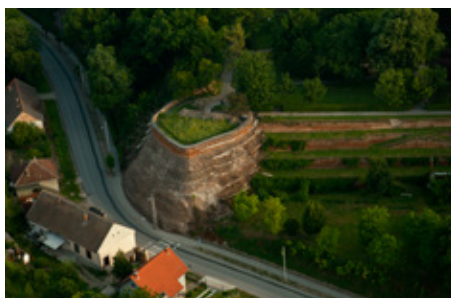
Istraživanjima je utvrđeno da je Ilok nastao u dva velika građevinska zahvata, čije je oblikovanje bilo uvjetovano razvojem oružja i ratnih strategija. Prvi građevinski zahvat odnosi se na veći fortifikacijski prsten prilagođen ratovanju hladnim oružjem, no i on je nastao u više sukcesivnih faza. Drugi, morfološki izuzetno zanimljiv, građevinski zahvat odnosi se na dodatni zapadni obrambeni prsten, prilagođen ratovanju vatrenim oružjem a datiramo ga vrlo rano, na sam kraj 15. i početak 16. stoljeća. Postoje i čvrste indicije o starijim slojevima grada - neke koje smo poznavali, ali i neke do kojih smo došli terenskim istraživanjima. Slučajan nalaz kamenog pilastra, u vrtu Franjevačkog samostana, s prikazom *Agnus Dei* i troprutim pleterom, datira se u 12. stoljeće i ukazuje na mogućnost postojanja zidane kapele ili crkve u to vrijeme. Kao *oppidum* Ilok se u poznatim pisanim izvorima prvi put spominje 1317. godine, kada je bio u posjedu ugarske velikaške obitelji iz roda Csák. U njihovu je posjedu bio od početka 13. stoljeća do izumiranja obitelji. Kralj Ludovik I. iločki posjed 1364. godine poklanja drugoj velikaškoj ugarskoj obitelji iz roda Kont, u čijem će posjedu ostati do 1524. godine, odnosno do smrti Lovre Iločkog. Vrijeme Nikole i Lovre Iločkih, odnosno 15. stoljeće bilo je zlatno doba Iloka, kada je bio kraljevsko sjedište, hodočasnički i bogat trgovački grad. Sulejman Veličanstveni osvaja Ilok 1526. godine, u svom prvom pohodu na Budim.

SI. 1. Pogled na iločku srednjovjekovnu citadelu s juga, 2007. (M. Romulić)

SI. 2. Pogled na kompleks Franjevačkog samostana s jugoistoka, 2011. (T. Hudolin)

SI. 3. Stariji obrambeni prsten - vanjsko lice dijela južnog obrambenog poteza uz kulu 7 i dio unutrašnjeg lica sjevernog obrambenog poteza uz polukulu 1; 2011., (T. Hudolin)

SI. 4. Pogled iz zraka na veliki bastion na jugozapadnom dijelu dodatnog obrambenog prstena s kraja 15. i početka 16. st.; istočno od bastiona vidljive kaskade koje pripadaju sklopu uređenja južne padine perivoja i oranžerije obitelji Odescalchi u 19. st., 2011. (T. Hudolin)

Stari grad Barilović – 10 godina arheoloških istraživanja

Ana AZINOVIĆ BEBEK

Predavanjem se predstavljaju rezultati višegodišnjih arheoloških istraživanja Staroga grada Barilovića, koja se provode u sklopu konzervatorsko-restauratorskih radova i obnove. Najvažnijima u rekonstruiranju života i građevnih faza starih gradova pokazala su se arheološka istraživanja. Vrednovanje pokretnog arheološkog materijala daje bolji uvid u svakodnevni život starih gradova, dok pravilno dokumentiranje i interpretiranje stratigrafije nalazišta omogućuje pravilno razumijevanje arhitektonskoga razvoja i namjene prostorija. Tlocrti starih gradova, iako dragocjeni, samo su naznaka aktivnosti i života na njima, dok povijesni izvori ne pružaju dovoljno podataka. Do nedavno se smatralo kako je Stari grad Barilović primjer krajiške utvrde 16. stoljeća, a arheološkim istraživanjima, interpretiranjem pokretnih nalaza i odnosa građevnih struktura, izdvojene su tri faze života na Starome gradu te je potvrđena njegova gradnja u 15. stoljeću. Također je Stari grad Barilović na osnovi rezultata arheoloških istraživanja po prvi puta upisan na kartu prapovijesnih nalazišta.

- Sl. 1.** Tlocrt Starog grada Barilovića iz 1660.
- Sl. 2.** Stari grad Barilović, pogled iz zraka
- Sl. 3.** Tlocrt Starog grada Barilovića s naznačenim fazama
- Sl. 4.** 3D snimka Starog grada Barilovića (Vektra d.o.o.)

Pristup obnovi renesansne tvrđave sv. Nikole u kanalu sv. Ante u Šibeniku

Josip ČUZELA

Tvrđava sv. Nikole je pomorska utvrda građena u 16 stoljeću. Do naših dana je sačuvana u izvornoj formi. Jedine promjene na tvrđavi su se dogodile u vrijeme austrijske uprave, kada se krajem 19. stoljeća pojavio obalni top. Za potrebe novog topa izgradili su se novi topovski otvori koji nisu srušili izvorne, već su se na njih samo naslonili.

Obnova tvrđave je od kada ju je napustila vojska postala izazov za stručnjake. Prije nekoliko godina činilo se da je tvrđavu moguće obnoviti jedino unošenjem novih sadržaja, koji bi sigurno narušili integritet spomenika, ali bi dali doprinos njegovom spašavanju od propadanja koje je bilo evidentno. Sretna je okolnost što je nedavno izvedena šetnica koja u cijeloj dužini valorizira kanal Sv. Ante. Prirodni završetak šetnice je na otočiću pred tvrđavom. Stavljanjem u funkciju šetnice i izgradnjom informativno – propagandnog centra u uvali Minerska, na suprotnoj strani uvale od tvrđave i njenog jedinog ulaza, pojavila se mogućnost obnove bez radikalnog unošenja novih sadržaja. Tvrđava bi se oslanjanjem na infrastrukturu šetnice i informativno propagandnog punkta s kojeg bi se mogla organizirati posjeta, mogla koristiti tako da ostane u izvornom obliku. Sve potrebe posjetilaca tvrđave mogu se realizirati u objektima u uvali Minerska i na obližnjem Školjiću. Na tom otočiću koji je u neposrednoj blizini tvrđave i gdje postoje ruševni objekti mogu se organizirati sve infrastrukturne potrebe. S otočića polazi i pristup tvrđavi s kopnene strane, drvenom pasarelom položenom uz istočnu kurtinu tvrđave.

Sl. 1. Tvrđava sv. Nikole, pogled iz zraka

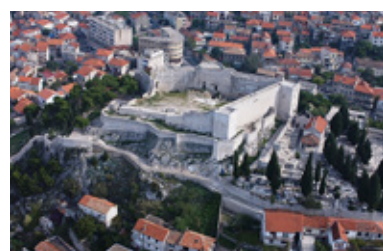
Šibenska tvrđava sv. Mihovila u Kandijskom ratu

Angela BUJAS, Ivo GLAVAŠ

Dosadašnje spoznaje o tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku relativno su skromne, a objavljena građa uglavnom je nesistematizirana. Promjene koje je doživjela kao odgovor na upotrebu vatrenog oružja treba dodatno istražiti. Uvidom u grafičku mapu Vincenza Marie Coronellija iz biblioteke Marciana u Veneciji, pružila nam se mogućnost rasvijetliti fazu adaptacije tvrđave koju povezujemo s periodom Kandijskog rata (1645. – 1669.). U tom razdoblju grozničavog utvrđivanja Šibenika i Splita pred osmanskim najездом, prepoznamo dio istog programa u kojem istaknutu ulogu imaju kondotijeri u mletačkoj službi Christoph Martin von Degenfeld i Camillo Gonzaga.

Nakon usporedbe tvrđave sv. Mihovila s Coronellijevim prikazom te tekstualnim obrazloženjem koje pripada karti, ustanovili smo detalje karakteristične za upotrebu vatrenog oružja. Topovske bitnice postavljene na istaknutim obrambenim točkama, *Batteria Barone* na zapadu i *Batteria Gonzaga* na istoku, najvažniji su dio modernizacije obrambenih kapaciteta tvrđave. Također smo uočili ostatke intervencija u južnom podzidu tvrđave (*falsa bragha*) nakon prve eksplozije barutane 1663. godine, kada su gotovo potpuno srušene zapadna i južna kurtina. Tada su možda izgrađena i vrata kojima se iz smjera zapadnog podzida ulazilo u južni. Vrata su preoblikovana 1832. godine, ali se vide temelji izvornog pravca pružanja zida. Zbog suvremenih intervencija kojima su proizvoljno preoblikovani dijelovi sjevernog podzida, gotovo je nemoguće utvrditi fortifikacijske elemente zbog kojih taj dio tvrđave Coronelli također naziva *falsa bragha*. Ostaje nepoznato i koje je tehničko rješenje topovskog kavalijera pod nazivom *Batteria Gonzaga* na uglu sjeverne i istočne kurtine. Moguće je da je ta bitnica bila na drvenoj konstrukciji. *Batteria Barone* na zapadnom podzidu tvrđave nalazila se na nasutom položaju koji je nekada vjerojatno završavao zemljanim grudobranom, kako je to prikazano na Zavoreovoj karti s kraja 18. stoljeća. Na položaju ispod same zapadne kurtine tvrđave sv. Mihovila, Coronelli crta još jednu bitnicu pod nazivom *Batteria Span* koja se u to vrijeme tek planira izgraditi. Nakon nedavne obnove tvrđave nemoguće je raspoznati njene eventualne arhitektonske ostatke.

V. M. Coronelli autor je više od stotinu grafičkih mapa među kojima je i nekoliko karata šibenskih utvrda. Zapanjujuće je u kojoj je mjeri pomoću tih prikaza danas moguće identificirati faze izgradnje i fortifikacijske elemente na samoj tvrđavi sv. Mihovila. Mogli bismo istaknuti da je proučavanje šibenske fortifikacijske arhitekture nemoguće bez cjelovitog poznavanja Coronellijeva djela.

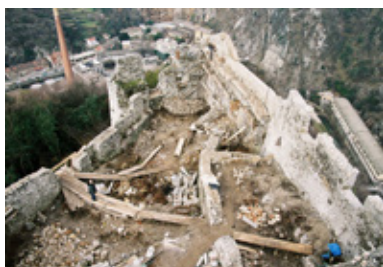
Sl. 1. J. Blaeu, Šibenik za vrijeme napada Turaka 1645. godine

Sl. 2. Pogled na šibensku tvrđavu sv. Mihovila prije rekonstrukcije i restauratorskog zahvata

Sl. 3. Portret baruna Christoph Martina von Degenfelda

Trsatska gradina – kaštel, mauzolej, muzej, kafić, vidikovac...

Ranko STARAC

Trsatska Gradina svakom je turistu nezaobilazna točka u obilasku grada Rijeke. Osim dojmljivog panoramskog pogleda što nam nude obnovljene, rekonstruirane, pregrađene ili potpuno izmišljene konstrukcije i zidine, one mogu poput kazališne scenografije biti načinjene i od obojanih gips-kartonskih ploča. Kazališna scenografija na rubu kamenitog brijega. Trsat nije bio nikada dvorcem, stanom nekog imućnog feudalca, nema raskoši kao ni traga obrtnički ili barem malo stilski i umjetnički prepoznatljivom komadu obrađena kamena. To je vojnički skromna utvrda, koja je poput mnogih naših kaštela ostala bez funkcije već polovinom 17. stoljeća, da bi je već ruševnu uništio veliki potres 1750. godine. Gotovo stoljeće kasnije, dovršen je jedan koncept pretvaranja surove ruine u bajkoviti mauzolej koji je trebao veličati slavu i herojstva Lavala Nugenta. Slavni mauzolej rastočile su vegetacija i nebriga nasljednika. Slijedila je poratna obnova, u nekim elementima jedinstvena i vjerojatno previše agresivna prema građevini koja bi primarno trebala biti predmetom ozbiljnog multidisciplinarnog proučavanja. Nakon desetljeća obnova i rekonstrukcija, ostali smo izgubljeni u šumi neprotumačivih zidina, otvora, betoniranih nadvoja, lažnih kaldrimi, novih sadržaja. Trsatska priča može biti podlogom za jedan uzbudljiv roman s povijesnom tematikom, ispunjen brojnim ljudskim pričama.

- SI. 1. Trsat, dvorište kaštela
- SI. 2. Trsat, pogled iz smjera istoka
- SI. 3. Pogled na arheološki iskop u stambenom dijelu kaštela (D. Krizmanić)
- SI. 4. Ulomci pećnjaka pronađeni u stambenom dijelu

Zašto je Trsat tek uvjetno fortifikacija?

Nenad LABUS, Dolores OŠTRIĆ

Trsatski je kaštel među najbolje održanim građevinama svoje vrste u Hrvatskoj. Ipak, njegov pravi potencijal još uvijek nije prepoznat, pa mu još nije utvrđena ni adekvatna namjena.

Naime, budući da još od posljednje velike intervencije Trsat služi prvenstveno za smještaj ugostiteljske ponude te povremeno za smještaj suvenirnice, očito je da njegove glavne značajke još nisu zapravo prepoznate, pa onda niti valorizirane ni prezentirane na pravi način.

Sve ove okolnosti navele su konzervatore da se sustavno pozabave ovim objektom i načine konzervatorski elaborat koji bi postao podloga za njegovu ispravnu konzervatorsku valorizaciju i temelj za buduća postupanja.

Sl. 1. Trsat, oltar u kapeli sv. Josipa
Sl. 2. Trsat, grobnice u kaštelu

2016

Fortifikacijska arhitektura i problemi njezine zaštite

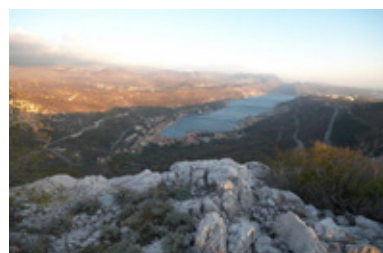
U šestoj se godini nastavilo raspravljati o temi fortifikacijske arhitekture. U priopćenjima je naglasak bio na izvršenim konzervatorskim zahvatima predstavljanim u različitim fazama realizacije. Uz novi broj *Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske* i knjigu K. Majer Jurišić i E. Šurine publiciranu u sklopu *Male biblioteke Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske* te novi broj *Portala* predstavljen je Dvořákov *Katekizam zaštite spomenika*, u izdanju Naklade Jesenki i Turk, urednika M. Špikića. Prvi je put trajanje skupa prošireno na dva dana. Drugog su dana izlaganja nastavljena direktno na odabranim lokalitetima fortifikacijske arhitekture u Istri uz sudjelovanje konzervatora, predstavnika lokalne i regionalne samouprave, Istarske i Primorsko-goranske županije te studenata.

Fortifikacije i nadzorno-refugijalni lokaliteti na području Kostrene, Bakra i Bakarca

Ranko STARAC

U priopćenju se prezentiraju rezultati recentnih arheoloških istraživanja i terenskih obilazaka fortifikacija nastalih i korištenih u pretpovijesnom, kasnoantičkom, ranobizantskom i srednjovjekovnom razdoblju. Riječ je o lokalitetima smještenim na položajima povrh značajnih morskih uvala ili uzduž komunikacijskih pravaca, u uskom priobalnom pojasu između Rijeke i Kraljevice, odnosno Križišća. Nakon uvodnog pogleda na topografiju pretpovijesnih gradina i kamenih humaka, te moguće pravce pružanja antičkih cestovnih pravaca, prezentiraju se kasnoantički fortifikacijski elementi na gradini Solin u Kostreni te utvrde Gradac povrh Bakarca. Refugijalno-nadzorni položaji iz ranobizantskog razdoblja kao i srednjeg vijeka mogu se analizom arhitektonskih elemenata uočiti u Gornjem gradu u Bakru, kao i unutar složene višeslojne strukture bakarskog kaštela. Pokretni arheološki nalazi iz suterenskih prostorija bakarskog kaštela, ukazuju nam da se intenzivniji boravak vojne posade na mjestu kaštela u Bakru može pratiti u kontinuitetu tek od prve polovine 13. stoljeća, s intenzivnim korištenjem prostora na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće, te iznova nakon radikalnih pregradnji između kraja 15. stoljeća i kraja Uskočkog rata u drugom desetljeću 17. stoljeća. Pažnja se posvećuje izvršenim radovima konzervacije nalaza, sufinanciranju iz europskih fondova i planovima uključenja u kulturnu ponudu bakarskoga kraja.

Sl. 1. i sl. 2. Gradina Solin, konzervirani ostaci kasnoantičkih fortifikacija
Sl. 3. Pogled na Bakarski zaljev s gradine Sopalj

Utvrda Lopar u Novom Vinodolskom – arheološka istraživanja 2011.-2015. godine

Andrej JANEŠ

Ostaci utvrde Lopar nalaze se na istočnom rubu naselja Novi Vinodolski, na samoj morskoj obali, između uvala Lišanjski na zapadu i Muroška na istoku. Ispred nje nalazi se otočić sv. Marin.

Uz utvrdu Lopar još od 19. st. postoji otvoreno pitanje porijekla. E. Laszowski navodi da je ona sigurno starija od Novog Vinodolskog te da se ne spominje u srednjovjekovnim izvorima. Jedini spomen utvrde Lopar je nadnevak njenog uništenja od strane snaga mletačkog admirala G. Bemba 1598. godine. Utvrda je najviše stradala prilikom miniranja zbog gradnje budućeg hotela Lišanjski 1936. godine. Kada je konzervator Gj. Szabo intervenirao obustavljena je devastacija utvrde te je gradnja preusmjerena na drugu lokaciju. Od utvrde ostao je stajati jedino zapadni zid.

Njezin je tlocrt zabilježen prije miniranja. Radi se o pravokutnoj građevini koja je sa sjeverne i južne strane bila ojačana kvadratnim kulama. Južne, obalne kule, bile su površinom nešto veće od sjevernih. Na sjevernom dijelu nalazio se prostor tlocrta u obliku trokuta. Cijela je utvrda bila okružena zidom.

Od 2011. godine Služba za arheološku baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda provodi sustavna arheološka istraživanja utvrde Lopar. Istraživački naponi usmjereni su na sjeverni dio utvrde, gdje je najbolje sačuvana stratigrafija nalazišta. Arheološkim istraživanjima utvrđen je nastanak utvrde početkom 4. stoljeća te intenzivno korištenje do kraja 6. stoljeća. Analizom pokretnih nalaza te datacijama potvrđenim radiokarbonskom analizom uzoraka ugljena potvrđeno je korištenje utvrde od 9. do sredine 13. stoljeća. Ovi nalazi pomažu u razumijevanju događanja u vinodolskom primorju prije dolaska knezova Krčkih u posjed Vinodola 1225. godine. Iskopavanjima je potvrđeno postojanje kule u vrhu sjevernog dijela utvrde.

Rezultati arheoloških istraživanja upotpunili su sliku povijesti Novog Vinodolskog i utvrde Lopar s konačnim ciljem pravilnog vrednovanja i obnove spomenika kulture.

SI. 1. Zračni snimak ostataka utvrde Lopar

SI. 2. Sjeverni dio ostataka utvrde tijekom iskopavanja 2015.

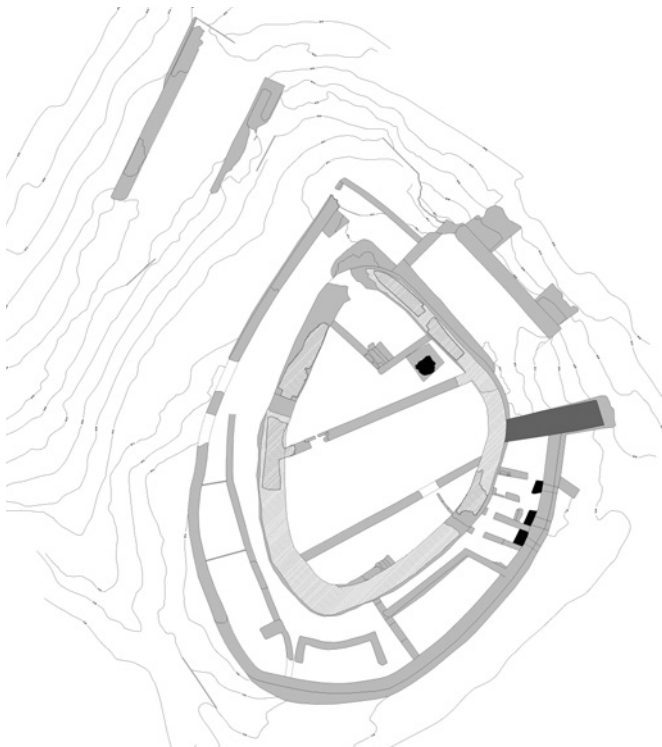
Gradina Badanj – konzervatorski radovi i revizijska istraživanja

Tea ROSIĆ

Gradina Badanj fortifikacijski je spomenik Vinodola koji svoju nadzornu ulogu na strateški važnom položaju – spoju Vinodolske doline i crikveničke udoline, vrši od kasne antike do razvijenog srednjeg vijeka. Utvrda o kojoj povijesni izvori šute arheološki je istraživana početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, na temelju čega je datirana u razdoblje od 4. do početka 14. stoljeća. Za precizniju kronologiju, posebice ranosrednjovjekovne faze, nedostaju nam arheološki nalazi stoga su se dosadašnji istraživači uglavnom oslanjali na analizu arhitekture. Razumijevanje gradbenih faza otežavaju brojne pregradnje kojima Badanj duguje svoj zanimljiv tlocrtni oblik s dva koncentrična prstena bedema. Izgled i namjena pojedinih dijelova utvrde i dalje su nejasni, kao i razlozi njenog napuštanja početkom 14. stoljeća.

Posljednjih nekoliko godina Badanj je predmet konzervatorskih zahvata i revizijskih arheoloških istraživanja koja provodi Muzej Grada Crikvenice. Iako je primarni cilj radova cjelovito konzerviranje arhitekture, paralelno se provode i manja arheološka istraživanja koja će, nadamo se, omogućiti potpunije razumijevanje spomenika.

U predavanju, osim najnovijih konzervatorskih zahvata, bit će predstavljeni rezultati dosadašnjih istraživanja, planovi za budućnost i mogućnosti prezentacije.

Sl. 1. Tlocrt gradine Badanj, 2013.
(Vektra d.o.o.)

Kula Kolana Draže u Nerezinama

Dolores OŠTRIĆ

Danas ruševna kula osorskih patricija Draža podignuta je u 16. stoljeću sred njihova gospodarstva na rubu Nerezinskog polja, podno sela Hlamac. Kula se prema predaji atribuirala slavnom Kolanu Draži koji je vodio cresku galiju „Svetog Nikole“ u bitci kod Lepanta, te je dao podići crkvu i samostan sv. Franje pokraj ribarskog naselja Nerezina.

Gotovo skrivena od pogleda s mora, kula je nekad nadzirala Lošinjski kanal, no ne kao strateški važna točka plovidbenog puta, već kako bi zaštitila ljude i dobra od gusarskih napada. Za razliku od ostalih fortifikacija cresko-lošinjskog arhipelaga, kula je privatna investicija, no ostaje još za promišljanje je li podignuta kao utvrđen ladanjsko-gospodarski kompleks obitelji Draža ili kaštelana koji s obitelji održava i nadzire gospodarstvo. Odgovori bi se možda mogli pronaći u arhivskim izvorima ili komparacijom s kućama-kulama još sačuvanim u viškim i bračkim poljima ili Malom polju kod Trogira, a manjim dijelom i s utvrđenim gospodarstvima sačuvanim na otoku Cresu.

Kula je pravokutne osnove s četiri etaže, građena od lomljenca, izvorno pokrivena četverostrešnim krovom, a obrambeni elementi su skošenje prizemlja, sustav podiznih vrata glavnog zapadnog ulaza na prvom katu, berteske i drveni konzolno istaknuti ophod koji teče uokolo kule na završnoj etaži.

Danas je kula također u privatnom vlasništvu, a buduća namjena je stambena. U svrhu obnove, odnosno izrade projektne dokumentacije provedena su od 2009. godine do danas statička analiza građevine te arheološka, konzervatorska i restauratorska istraživanja. Rezultati istraživanja i metode obnove propitivani su kroz nacrtnu dokumentaciju, kao i želje vlasnika.

Sl. 1. Kula Kolana Draže u Nerezinskom polju

Sl. 2. i sl. 3. Kula Kolana Draže, fotogrametrijski prikaz postojećeg stanja i idejni projekt obnove glavnog pročelja

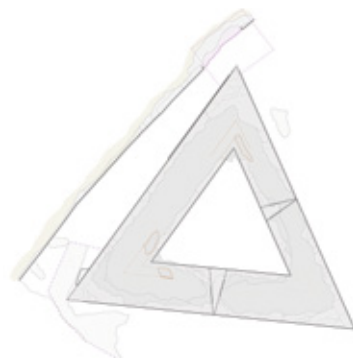
Nepoznati lički biser – plitvički Stari grad Krčingrad

Tajana PLEŠE

Stari grad Krčingrad nalazi se na jezičastom, šumovitom poluotoku (gradina Kozjak) smještenom između jezera Kozjak i Gradinskog jezera (Nacionalni park Plitvička jezera).

Prva sustavna arheološka istraživanja ovog starog grada proveo je E. Laszowski 1911. i 1912. godine, koji je nizom manjih sondi potvrdio tlocrtnu dispoziciju njegovih vanjskih obrambenih zidova. Ujedno je djelomično istražio i dvije kule na južnom dijelu platoa. Istraživanja su naprasno prekinuta, a nastavljena su tek stoljeće kasnije.

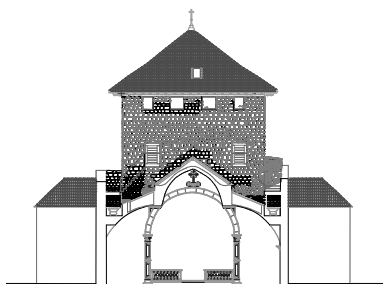
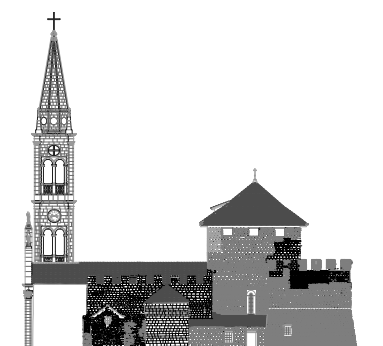
Tijekom četiri sezone radova (2008., 2009., 2013. i 2014.) arheološki je istražena trokutasta kula smještena na južnom dijelu platoa. Kula je izgrađena na osnovi jednakokraničnog trokuta (dužina stranica 16 m) od fino obrađenih sedrenih klesanaca. Nadalje, tijekom radova je potvrđen prostorni smještaj, struktura i stanje južnog dijela zapadnog obrambenog zida. Prema tlocrtnoj dispoziciji, oblikovanju strijelnica, arhitektonskim profilacijama te pokretnim arheološkim nalazima moguće je pretpostaviti da je Krčingrad bio izgrađen tijekom 13. stoljeća, a napušten do kraja 15. stoljeća.

Sl. 1. Stari grad Krčingrad, tlocrt trokutaste kule na južnom dijelu platoa
Sl. 2. Stari grad Krčingrad, zračni snimak ostatka trokutaste kule

Utvrdena crkva Marijina Uznesenja u Jelsi

Anita GAMULIN

Naselje Jelsa razvija se kao luka Pitava, a prva crkva Santa Maria de Ielsa gradi se prije 1331. godine na zaravni Glavica, predstavljajući reper u novoj luci. Godine 1519. osniva se Bratovština sv. Fabijana i Sebastijana, koja se razvija kao ribarsko udruženje i dominantna snaga u mjestu. Ona uzdržava i utvrđuje crkvu. Kao odgovor na tursku opasnost, već u drugom dijelu 15. stoljeća komuna organizira brodske patrole za zaštitu otoka, te osigurava sredstva za fortifikacijske radove. Crkva se utvrđuje 1535. godine, sredstvima koja su priskrbili mještani, dok je nacrt vjerojatno dala Mletačka državna služba za fortifikacije. Elementi gotičkog stila pripadaju crkvi prije fortificiranja, a do danas su sačuvani šiljasti svod s pojasnicama u glavnom brodu i gotički prozori u svetištu. Nad bočnim brodovima gradi se obrambeni ophod s kruništem i šetnicom, a uz sjeverozapadni ugao crkve podiže se kvadratična kula nazvana toretta, koja do danas nije sačuvana. Iz kule se pristupalo ophodu, te dalje pomičnim ljestvama ulazilo u glavnu kulu utvrđene crkve, sagrađenu nad svetištem, opremljenu kruništem s puškarnicama i otvorima za topove. Kula je zakrovljena četverostrešnim krovom s profiliranim rogovima, a ulazi su bili branjeni bretešima. Tijekom napada turske flote u kolovozu 1571. godine, utvrđena crkva obranila je stanovnike Jelse, dok su ostala mjesta na otoku stradala. Pod dojmom opsade mještani već 1573. godine nastavljaju s utvrđivanjem, pa na jugoistoku crkve grade speronirani bastion, a prostor uokolo utvrđuju zidom s puškarnicama. Godine 1606. u Veneciji nabavljaju četiri topa. Tijekom 17. stoljeća na sjeveru se gradi kapela Gospe od Ružarija, a na jugu kapela sv. Fabijana i Sebastijana. Uz bastion se u nekadašnjem obrambenom dvorištu izgrađuje sakristija. Na sjevernoj kuli ugrađen je 1780. godine gradski javni sat. Prosperitet 19. stoljeća omogućuje značajne radove na crkvi, koja se produljuje na zapad, dobivši neorenesansno pročelje. Zbog položaja ograđene građevine, crkva se doživljavala kroz glavno pročelje, dakle kao neostilska građevina. Obrambenim šetnicama, kao ni glavnoj kuli i bastionu nije se moglo pristupiti, jer nije postojala komunikacija, osim preko krovova, ljestvama i skelom. Uz sanaciju primarni je zadatak bio osmisliti suvremen i neinvazivan način uspostavljanja komunikacije. Obilazak do sada nepristupačnih obrambenih prostora crkve nova je vrijednost u prezentaciji, čime utvrđena crkva postaje kulturno-povijesni fokus Jelse. U prostoru glavne kule ostvaren je izložbeni prostor u kojem se planira prezentirati video i audio zapise, kao i artefakte vezane za uskrsnju procesiju „Za Križem“, koja je upisana na listu UNESCO-ve nematerijalne baštine.

SI. 1. Jelsa, crkva Marijina Uznesenja, kula nad svetištem

SI. 2. i sl. 3. Jelsa, crkva Marijina Uznesenja, južno pročelje i presjek

Tvrđave sv. Ivana i Barone iznad Šibenika – nove spoznaje i pitanje obnove

Ivo GLAVAŠ, Tomislav PETRINEC

Tvrđave sv. Ivana i Barone izgrađene su iznad Šibenika, na samom početku Kandijskog rata (1645. – 1669.) s namjerom zaštite ključnih točaka iznad grada. Literatura o njima svodila se na analizu dostupnih arhivskih podataka i grafičkih prikaza. Zanemarena je epigrafska građa, ukupno četiri kapitalna natpisa mletačkih providura od kojih su se sačuvala samo dva, a preostala dva su poznata u prijepisima. Programom obnove tvrđave Barone nije bilo predviđeno sustavno arheološko iskapanje jer se pretpostavljalo da je ona nastala kao posljedica jedinstvenog arhitektonskog projekta. Ponovnim pronalaskom i čitanjem natpisa providura A. Bernarda iz 1659. godine i tekstualnog opisa tvrđave iz Coronellijeve grafičke mape, postalo je jasno da je tvrđava te godine ojačana i proširena. Poduzeto je ograničeno iskapanje koje je rezultiralo pronalaskom starije faze izgrađene 1646. godine. To je bila manja i zastarjela utvrda. Prije sondažnih istraživanja na tvrđavi sv. Ivana, obavljeno je rekognosciranje. Tom je prilikom pronađeno ležište još jednog, danas izgubljenog, natpisa providura L. Dolfinu iz 1652. godine, koji je djelomično poznat u prijepisu. Od preostala dva natpisa, onaj providura A. Bernarda iz 1656. godine također je bio djelomično pročitao, ali se njegovim ispravljenim čitanjem došlo do važnih podataka za faze gradnje. Sondažna istraživanja ukazuju na postojanje faza koje su u negirane da bi tvrđava bila sagrađena u sadašnjim gabaritima. Posebno je važan pronalazak glavnog ulaza u kompleks. Obnova tvrđave Barone predstavlja prvi takav zahvat u Dalmaciji koji je uključivao konzervatorska i arheološka istraživanja, što je rezultiralo prezentacijom starijega sloja.

Poseban problem predstavlja unos novog sadržaja u arhitekturu koja je odavno izgubila svoju izvornu namjenu. Pitanje koja je prava mjera svodi se zapravo na ono na koji način razdvojiti staro od novog. U uvjetima pristizanja sredstava iz fondova EU vrlo je teško sačuvati izvornost tvrđava, tim više što su se u svakoj od njih, dok su bile u funkciji, obvezno nalazili objekti za boravak zapovjednika i posade te odlaganje hrane i municije. U slučaju utvrda rađenih sustavom ispune zemljom (terapijenat) lakše se podnose denivelacije prilikom unosa novog sadržaja, dok je taj pristup kod tipičnih srednjovjekovnih utvrda nemoguć. Dosljedna konzervacija i prezentacija te jasno razdvajanje povijesnih struktura od nove izgradnje predstavljaju prve korake prema uspješnom konzervatorsko-restauratorskom zahvatu. Nažalost, kod nas još uvijek postoje primjeri romantičarske, restauratorske prakse, koji u kombinaciji s unosom novog sadržaja predstavljaju metodološke promašaje.

Sl. 1. Šibenik, istražni radovi i Coronellijev nacrt tvrđave Barone

Rekonstrukcija glavnog pročelja pazinskog kaštela

Drago MILETIĆ

Završna faza obnove vanjskih pročelja pazinskog kaštela obuhvatila je ulazni dio glavnog, sjeverozapadnog pročelja kaštela. Taj dio pročelja, širine svega 11,32 m i visine 13,54 m, nedvojbeno je najzanimljiviji i različitim elementima arhitektonske plastike najbogatiji. S obzirom na kasnije intervencije pročelje je doživjelo tijekom vremena znatne promjene, koje ne samo da nisu pridonijele njegovoj kvaliteti, nego su znatnim dijelom umanjile njegovu arhitektonsku vrijednost, jasnoću i čitljivost izvorne koncepcije. Pročelje je zatečeno s četiri niza otvora, uz kolni ulaz u prizemlju, velike prozore prvog i drugog kata, tu su i dva manja polegnuta pravokutna prozora potkrovlja, a posebnu mu je živost davalo šest velikih kamenih grbova obitelji koje su na posredan ili neposredan način odigrale značajnu ulogu u prošlosti Pazina te dvije ploče s natpisima na gotici.

U istraživanjima je razidan pješački ulaz te utvrđen izvorni oblik i raspored prozora i ploča sa grbovima, na temelju čega smo izradili projektnu dokumentaciju prema kojoj je izvedena rekonstrukcija izvornog oblika pročelja.

SI. 1. Pazin, glavno pročelje kaštela, nakon zahvata

SI. 2. Pazin, glavno pročelje kaštela, prije zahvata

Fortifikacijski spomenici Kršana

Marijan BRADANOVIĆ

Na primjeru Kršana, jedne čak i za istarske prilike male općine, donosi se pogled na fortifikacijsku arhitekturu njezina područja i to ponajprije u kontekstu mogućnosti njezine obnove i prezentacije, posredno i revitalizacije gotovo napuštenih naselja a time i turističke valorizacije, kao sve češćega uvjeta za sufinanciranje takvih zahvata. Na području općine nalazimo srednjovjekovne crkve sa zidnim slikama, gotičkim zvonima i glagoljičnim natpisima, mnoge gotičke, renesansne i barokne kuće, čak i ostatke antičkoga grada, do danas dijelom sačuvane na obroncima tik iznad Plomin Luke. Povijest srednjovjekovnoga naselja, vjerojatno razvijenoga na podlozi prapovijesne gradine i kasnoantičkoga refugija, kao i mletačke utvrde izložene napadima tijekom Uskočkoga rata, ogleđa se na dobro sačuvanim plominskim fortifikacijama. N. Nefat konzervatorskim zahvatima pokušava otvoriti mogućnost revitalizacije grada unutar zidina, kojem prijeto potpuno izumiranje.

Sučelice Plominu stoje utvrđene feudalne rezidencije Pazinske knežije, prepune sjećanja na hirovite postupke svojih gospodara, očvrslili u međusobnim trvenjima i sukobima s Mlečanima. Uz Mojsijevićev Kožljak, kasnije u vlasti obitelji Barbo, tu su i ostaci utvrđene feudalne rezidencije u Polju Čepić, na rubu nekadašnjega Čepićkog jezera. Tu je i sam Kršan, gdje nailazimo na slojeve za prostor Pazinske knežije karakteristične, kontinentalne urbanističko-arhitektonske tipologije, gradnju razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka, dogradnje ranoga novog vijeka, pobočne kule i glavni donjon s palasom, nekad spojene pokretnim mostom, kruništa, raznolike strijelnice, breteš, konzolni nužnik i latrine, dvorsku kapelu, cisternu s očuvanim grlom, ostatke gotičke dekorativne plastike poput rebara križno-rebrastih svodova, križnih prozora, heraldičkih štitova, vodoriga, ostatke renesansnih monofora, kašću i renesansne kućne nizove podgrađa, vanjski prsten zidina sa stražarskim ophodom, čak i izvorni kolni put. Obzidano naselje podno utvrđene feudalne rezidencije gotovo je posve ugaslo, jer ondje žive tek dvije obitelji i župnik. Izvršen je zahvat statičke konsolidacije palasa, no kao i kod niza sličnih primjera otvara se pitanje buduće funkcije cjeline nekadašnje utvrđene feudalne rezidencije. Otvara se rasprava o sudbini sličnih zdanja, posljednjih godina čestih aktera kupoprodajnih ugovora. Da je u bližoj prošlosti češće primjenjivano danas naizgled prevladano i kao neinventivno često odbacivano rješenje useljenja općinske administracije s popratnim sadržajima, od muzejske zbirke do sjedišta mjesnih udruga građana i ugostiteljskih sadržaja, uz to što bi predstavljalo jamstvo otvorenosti i očuvanja javne funkcije, zasigurno bi spasilo mnoge, posljednjih nekoliko desetljeća degradirane spomenike.

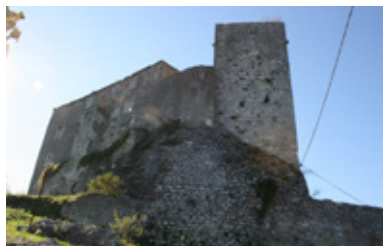

Sl. 1. Plomin, JZ dio unutarnjih (srednjovjekovnih) gradskih zidina inkorporiranih u stambenu izgradnju

Sl. 2. Plomin, konzervatorice M. Barada i N. Nefat tijekom terenskoga rada

Kaštel Kršan – preventivni konzervatorsko-restauratorski zahvati u iščekivanju nove namjene

Nataša NEFAT

Od 2003. godine u nekoliko su navrata izvršeni preventivni konzervatorsko-restauratorski zahvati u kaštelu Kršan. Financirali su ih Općine Kršan i Ministarstvo kulture. Premda lokalna samouprava, ujedno i vlasnik kaštela, nema jasnih ideja o budućoj namjeni, u suradnji s Konzervatorskim odjelom u Puli provodi preventivne zahvate kako bi se spriječilo daljnje propadanje kaštela. U posljednjih desetak godina zahvati su bili usmjereni na izradu pripreme dokumentacije (snimak postojećeg stanja, konzervatorski elaborat) i sondažnih arheoloških istraživanja, zatim na čišćenje zapuštene unutrašnjosti i na manje preventivne zahvate na vanjskim zidovima. Zbog opasnosti od urušavanja južnog zida palasa 2012. godine izveden je konzervatorsko - restauratorski zahvat većeg opsega. Vertikalne i dijagonalne pukotine sanirane su ugradnjom karbonskih traka, injektiranjem zidova i ugradnjom zatega te preventivnim zazidavanjem otvora. Slijedeće je godine parcijalnim injektiranjem, ugradnjom zatega i širokim fugiranjem nastavljena sanacija istočnog, zapadnog i sjevernog zida palasa. Zidani svodovi palasa na dvije etaže preventivno su poduprti drvenom konstrukcijom, a u njegovoj je unutrašnjosti postavljena je hidroizolacija, kako bi se spriječilo daljnje ispiranje vezivnog morta iz svodova. Istovremeno je interijer kule očišćen od urušenog materijala te je izvršeno fotogrametrijsko snimanje u svrhu pripreme projekta obnove kule.

Sl. 1. Kršan, Kaštel, istočno pročelje prije zahvata, 2010.

Sl. 2. Kršan, kaštel, nakon prve faze zahvata, 2014.

Utvrdje Petrapilosa, Paz i Possert

Josip VIŠNJIĆ

Jedna od najimpresivnijih profanih građevina koju je srednjovjekovno razdoblje za sobom ostavilo na području istarskog poluotoka smjestila se iznad riječice Bračane, nedaleko Buzeta, duboko u unutrašnjosti sjevernog dijela istarskog poluotoka. Riječ je o jednoj od najvećih, a kako nam povijesni izvori pokazuju i jednoj od najznačajnijih feudalnih utvrda Istre - Petrapilosi (tal. Pietrapelosa, u Istarskom se razvodu naziva Kostel). Smještena je na vrhu vapnenačkog grebena, visoko iznad riječne doline, na mjestu s kojeg se mogao dobro nadzirati put koji prolazi podno nje. Godine 2010. pokrenut je projekt arheoloških istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih zahvata u sklopu kojih su do danas sanirani arhitektonski ostaci glavne kule i palasa utvrde. Istraživanja su potvrdila funkcioniranje utvrde u periodu od 11. do početka 17. stoljeća, a izdvojeno je jedanaest faza razvoja i uništavanja utvrde.

Utvrdna u Pazu nalazi se iznad istoimenog sela, na cesti koja povezuje Boljun i Pazin. U povijesnim izvorima se prvi put spominje u 12. st. pod imenom Pas. Ostaci danas vidljivi na terenu odnose se na pregradnju iz 1570. godine, iako se prepoznaju i dijelovi koji bi odgovarali ranijim fazama gradnje. Do danas su u originalnoj visini sačuvani glavna kula te južni zid palasa koji se na nju naslanja. Tijekom 2015. godine započet je projekt istraživanja i sanacije arhitektonskih ostataka utvrde. Ona su za cilj imala utvrditi arheološku stratigrafiju lokaliteta te prikupiti informacije o vremenu nastanka utvrde, periodu korištenja i arhitektonskom razvoju. Radovi su se vršili u cilju prikupljanja podataka za izradu konzervatorskog elaborata kojim će se dati smjernice za daljnje postupke vezane uz arheološka istraživanja i konzervatorsko-restauratorske radove na objektu.

Srednjovjekovna feudalna utvrda Possert (Shabez) veće je predstavljena u okviru riječkih *Dijaloga s baštinom*. Ovo je izlaganje usredotočeno na terensko predstavljanje dovršetka konzervatorskog zahvata kojim su ostaci utvrde konzervirani i prezentirani.

- Sl. 1.** Pogled na Petrapilosu iz zraka
Sl. 2. Pogled na Possert iz zraka tijekom radova
Sl. 3. Paz, 1962.

popis literature

ANA AZINović BEBEK, MARIJANA KRMPOTIĆ (ur.), *Stari grad Barilović - 10 godina arheoloških istraživanja*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2014.

MARICA BALABANIĆ FAČINI, *Trsatska gradina*, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, Rijeka, 2004.

MIROSLAV BERTOŠA, „Uspori i sutoni“, u: *Pula. Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, Bertoša, M. (ur.), C.A.S.H., Pula, 2005., 9-46.

MIROSLAV BERTOŠA, „Pulska luka u doba Venecije (od IV. do XVIII stoljeća)“, u: *Zbornik Iz povijesti pulske luke*, Lučka uprava Pula, Pula, 2006., 44-69.

VOLKER BIERBRAUER, *Invillino – Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantik – frühmittelalterliche Castrum*, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 33, 1987.

ŽELJKO BISTROVIĆ, „Nove spoznaje o crkvi sv. Marije “od Sniga” u Maružinima“, u: *Godišnjaku zaštite spomenika kulture*, 31/32, 2007./2008., 193-206.

MARTINA BLEČIĆ, Prilog poznavanju antičke Tarsatike, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., XXXIV, 2001., 65-110.

MARTINA BLEČIĆ, „Osor“, u: *Stotinu arheoloških nalazišta Hrvatske*, Durman A. (ur.), Zagreb, 2006.

MARTINA BLEČIĆ, „The significance of Amber in Kvarner region“, u: *Fifth International Conference on Amber in Archeologie*, Belgrade, Serbia, 2005., 142-290.

CAMILLO BOITO, *Spomenik kao knjiga. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju 1861. – 1886.*, tekstove odabrao, priredio i komentirao Marko Špikić, Zagreb, 2013.

GASPARE BONICELLI, *Storia dell'isola dei Lossini*, Trieste, 1869.

LARIS BORIĆ, „Fortificiranje grada Cresa u 16. stoljeću“, u: *Ars adriatica*, 1, 2011., 133-148.

MARIJAN BRADANOVIĆ, „Crkva sv. Agate u Novigradu nakon konzervatorskih istraživanja“, u: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Novigrad-Cittanova 599-1999*, održanog u Novigradu od 15. do 16. listopada 1999., Zihelr J., (ur.), Novigrad, 2002., 88-97.

MARIJAN BRADANOVIĆ, „Arhitektonski razvoj Kršana“, u: *Annales: anali za istrske in mediteranske študije : an. di Studi istriani e mediterranei : an. for Istrian and mediterranean studies. Ser. historia & sociolog.*, 19, 2009, 89-108.

MARIJAN BRADANOVIĆ, JUGO JAKOVČIĆ, RADOVAN OŠTRIĆ, „Dajla“, u: *Sic ars depreneditur arte - Zbornik u čast Vladmira Markovića*, Cvetnić S., Pelc M., Premerl D (ur.), Zagreb, 2009., 81-102.

MARIJAN BRADANOVIĆ, „O Omišlju kao ključu otoka Krka“, u: *Zbornik u čast Katice Ivanišević*, Srdoč Konestra I. (ur.), Rijeka, 2015., 323-335.

MARIJAN BRADANOVIĆ, „O nekim specifičnostima zaštite spomenika u Istri polovicom 20. stoljeća i ranim naporima u zaštiti vizura istarskih naselja“, u: *Začetki spomeniške službe v Istri-Gli inizi della tutela dei beni culturali in Istria- Počeci konzervatorske službe u Istri*, HISTRIA COLLOQUIM IV, Rogoznica D. (ur.), Koper, 2015., 225-242.

IVAN BRAUT, NATAŠA ŠEGOTA LAH, MARINA BITI, *Senzorna mapa grada. Rijeka - jezgra - ambijenti - identiteti*, Facultas, Rijeka, 2012.

REMIGIJE BUČIĆ, *O javnim građevinama i zgradama u Hvaru*, Split, 1956.

GORAN BULIĆ, „Konzervatorsko-restauratorski radovi na slici sv. Gaudencije i sv. Longin iz župne crkve sv. Antuna Opata Pustinjaka u Velom Lošinj“, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 35, 2014., 233-240.

SLAVKO CIGLENEČKI, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnjerednjeveška naselbina*, 2000.

MARGITA CVIJETINOVIĆ STARAC, *Gradski toranj*, Rijeka, 2010.

DOLORES ČIKIĆ - TEA SUŠANJ, *Konzervatorska studija, Kula Kolana Draže u Nerezinskom polju*, Konzervatorski odjel u Rijeci, elaborat, Rijeka, 2007.

JASMINKA ČUŠ-RUKONIĆ, *Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 7, Zagreb, 1982.

JASMINKA ĆUS-RUKONIĆ, „A review of settlement, society and economy on the island of Cres and Lošinj in Prehistory and Protohistory“, u: *XIII international Congress on Prehistory and Protohistory sciences*, Forli, 1996., 483-488.

JASMINKA ĆUS-RUKONIĆ, „Okrugla samostojeća kula iz Veloga Lošinja“, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3s., XLIV, 2011., 207-217.

ANA DEANOVIĆ, *Mali vječni grad Osor*, Osor, 1981.

NIKO DUBOKOVIĆ, „Crkva tvrđava u Vrboskoj“, u: *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji*, 15, Split 1963., 111-125.

NIKO DUBOKOVIĆ, „Gradnja i povijest crkve tvrđave u Jelsi“, u: *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji*, 18, Split 1970., 101-129.

NIKO DUBOKOVIĆ, „Prvo komunalno kazalište u Evropi“, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 4, Hvar 1974., 49-51.

NIKO DUBOKOVIĆ, „Obrambene prilike na sjevernoj strani otoka Hvara od XV.-XVII. stoljeća i Lepantska bitka“, u: *Adriatica maritima 1 (Zbornik o Lepantskoj bitci – Udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitci 1571.)*, Zadar, 1974.

BISERKA DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, *Krajolik kao kulturno naslijeđe. Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Jerabek G. (ur.), Zagreb, 2015.

MAX DVOŘÁK, *Katekizam zaštite spomenika*, priredio Marko Špikić, Zagreb, 2016.

SALLY EDEN, „Environment“, u: *Cultural Geography – a Critical Dictionary of Key Concepts*, Sibley D., Jackson P., Atkinson D., Washbourne N. (ur.), Tauris&Co Ltd., London, 2005., 57-65.

IGOR EMILI, „Uređenje trsatske gradine“, u: *Arhitektura*, 4-6, 1960., 25-28.

ZRINKA ETTINGER STARČIĆ, *Izvješće o rezultatima zaštitnog arheološkog sondiranja u Kuli Kolana Draže u Nerezinskom polju*, elaborat, Lošinjki muzej, 2009.

ALEKSANDRA FABER - RADMILA MATEJČIĆ, „Izvještaj o stanju gradine Lopar u Novom Vinodolskom“, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora*, 2, 1963., 44-47.

BERNARD MELCHIOR FEILDEN, *Conservation of Historic Buildings*, Butterworth & Co., London, 1982.

CVITO FISKOVIĆ, „Izgleđ hvarskog kazališta“, u: *Mogućnosti*, 2/3, Split, 1980., 319-351.

ALBERTO FORTIS, *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*, Venezia, 1771.

LUIGI FOSCAN, *Porte e mura delle città, terre e castella della Carsia e dell'Istria, Collana degli Atti, Centro di Ricerche Storiche*, Rovigno, 22, Rovigo-Trieste, 2003.

BRANKO FUČIĆ, „Sv. Marija “od sniga” u Marožinima“, u: *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 3, 1964, god.12., 1-5.

BRANKO FUČIĆ, *Apsyrtides*, Mali Lošinj, 1990.

FRANJO GLAVINIĆ, *Historia Tersattana*, Rijeka, 1989.

ERWIN A. GRESTENBERGER, *Festung Pola. Die Verteidigungsanlagen des k.(u.)k. Hauptkriegshafens 1823-1918*, Neuer Wissenschaftlicher Verlag, Wien – Graz, 2003.

ZLATKO GUNJAČA, „Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima“, u: *Materijali*, XXII, 1986., 124-136.

DAVID HARVEY, *The Limits to Capital*, University of Chicago Press, Chicago, 1982.

KATARINA HORVAT-LEVAJ, „Perasti u Visu – kula, kuća, palača“, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26, 2002., 30-48.

ZORISLAV HORVAT, „Zidine i braništa na utverdama kontinentalne Hrvatske 12-15. st.“, u: *Prostor*, Vol.4., No.2.(12), Zagreb, 1996., 175-200.

ZORISLAV HORVAT, „Vrata u burgovima kontinentalnog dijela Hrvatske“, u: *Prostor*, Vol.10., No.1.(23), Zagreb, 2002., 11.-18.

ZORISLAV HORVAT, „Prozori na burgovima XIII.-XV. stoljeća kontinentalnog dijela Hrvatske“, u: *Prostor*, Vol.5., No.1.(33), Zagreb, 1997., 43.-60.

ENVER IMAMOVIĆ, „Antička naselja na otočnoj skupini Cres-Lošinj“, u: *Otočki ljetopis*, 2, Mali Lošinj, 1975., 212-227.

ENVER IMAMOVIĆ, *Nerezine na otoku Lošinju*, Sarajevo, 1979.

ENVER IMAMOVIĆ, *Povijesno-arheološki vodič po Osoru*, Sarajevo, 1979.

ENVER IMAMOVIĆ, „Pomorstvo Cresa i Lošinja u prehistorijsko i antičko doba“, u: *Otočki ljetopis*, 3, Mali Lošinj, 1980., 121-149.

ANDREJ JANEŠ, „Nove spoznaje o utvrđi Lopar u Novom Vinodolskom. Preliminarni rezultati arheoloških istraživanja 2011.-2013.“, u: *Vinodolski zbornik*, 15, 2014., 7-30.

ANDREJ JANEŠ, „Novi Vinodolski – utvrda Lopar“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9, 2012./2012., 513-515.

ANDREJ JANEŠ, „Novi Vinodolski – utvrda Lopar“, u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8, 2011./2012., 470-472.

ANDREJ JANEŠ, IVICA PLEŠTINA, „Utvrda Lopar u Novom Vinodolskom – antička i srednjovjekovna utvrda: istraživanja 2011.-2012.“, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 30, 2015., 67-75.

ANTON GIRON, „Zločin u Lipi“, u: *Pazinski memorijal*, Pazin, 1977, 17-25.

THOMAS GRAHAM JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, Oxford, 1887.

JUKKA JOKILEHTO, *A History of Architectural Conservation*, Butterworth-Heinemann, 2002.

Kašteli u riječkom kraju, katalog izložbe Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Rijeka, 1988.

MIROSLAV KATIĆ, „Kasnoantički grad na istočnoj obali Jadrana - primjer grada Hvara“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, Split, 2000, 19-49.

DUŠKO KEČKEMET, *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Književni krug Split, Split, 1993.

VJEKOSLAV KLAJIĆ, *Krčki knezovi Frankapani*, Izdavački centar Rijeka, 1991., (pretisak izdanja iz 1901).

NADA KLAJIĆ, *Vinodol od antičkih vremena do knezova krčkih i Vinodolskog zakona*, Pazin-Rijeka, 1988.

GIOVANNI KOBLER, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume, I-III*, (1896), Trieste, 1978.

Koloristička obrada pročelja povijesnih zgrada (savjetovanje 28. i 29. travnja 1982.), Zagreb, 1982.

KONZERVATORSKI ODJEL RIJEKA, Adaptacija trsatske gradine, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 1, 1960., 13-14.

KONZERVATORSKI ODJEL RIJEKA, *Sjeverozapadni (stambeni) dio kaštela*, Izvješće o izvedenim radovima I faze sanacije i konzervacije, Rijeka, 2002.

KONZERVATORSKI ODJEL SPLIT, *Hvar-arsenal*, Konzervatorski elaborat, Split 2010.

MIRJANA KOLUMBIĆ SĆEPANOVIĆ, „Novootkrivene freske na pozornici Hvarskog kazališta“, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije, Zbornik Danice Božić-Bužančić*, 12, Split, 1996., 417-431.

VESELIN KOSTIĆ, *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima*, 2006.

VANJA KOVAČIĆ, „Mletačka kula u Sućurju na Hvaru“, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 28, 1989., 153-168.

VANJA KOVAČIĆ, „Renesansne kule u Pučišćima na otoku Braču“, u: *Klesarstvo i graditeljstvo*, vol XXI, No.1-2, 2010. 48.-65.

ATTILIO KRIZMANIĆ, „Prostorni razvitak austrijske Pule“, u: Bertoša M. (ur.), *Pula. Tri tisućljeća mita i stvarnost*, C.A.S.H., Pula, 2005., str. 113-192.

ATTILIO KRIZMANIĆ, *Pulska kruna*, knjiga I i knjiga II, Čakavski sabor, Pula, 2009.

LJUDEVIT KRMPOTIĆ, *Izvještaji o utvrđivanju granica Hrvatskog kraljevstva od 16. do 18. stoljeća*, Nakladni zavod Hrvatski Zapisnik, Hannover-Karlobag-Čakovec, 1997.

IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI „Trsat grad“, u: *Vienac*, br. 42, Zagreb, 16.10.1875., str. 679-682.

NENAD LABUS, *Kartografski likovni prikazi za PUP centra grada*, Konzervatorski odjel Rijeka, elaborat, 1992.

EMIL LASZOWSKI, *Gorski kotar i Vinodol. Dio državine knezova Frankapana i Zrinskih, mjestopisne i povjesne crtice*, Zagreb, 1923.

ARNOLD WALTER LAWRENCE, „A skeletal history of Byzantine fortification“, u: *The Annual of the British School at Athens*, 78, 1983., 171-225.

NICCOLO LEMESSI, *Note storiche, geografiche, artistiche sull'isola di Cherso*, Roma, 1979.

GORANKA LIPOVAC VRKLJAN, BARTUL ŠILJEG, IVANA OŽANIĆ ROGULJIĆ, ANA KONESTRA, (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice – proizvodnja i trgovina na Jadranskom prostoru*, Crikvenica, 2014.

DAVID LOWENTAL, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

KRASANKA MAJER, RAMONA MAVAR, „Oslíkana pročelja velikotaborskog palasa“, u: *Godišnjak za zaštítu spomenika kulture Hrvatske*, 31/32, 2007./2008., 147–159.

DAVOR MANDIĆ, Austrougarski mornarički Zrakoplovni Arsenal i Mornaričke zrakoplovne postaje u pulskom akvatoriju, u: *Zbornik iz povijesti pulske luke*, Lučka uprava Pula, Pula, 2006., 193-213.

KATJA MARASOVIĆ, „Kaštel Cipiko u Kaštel Starome“, II, *Prostor*, 19, 1, (41), 2001., 30-41.

KATJA MARASOVIĆ, „Mletački kaštel u Splitu: izgradnja i preobrazbe“, II, *Prostor*, 20, 2 (44), 2013., 250-263.

TOMISLAV MARASOVIĆ, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Split, 1985.

CARLO DE MARCHESETTI, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, Trieste, 1903.

LUJO MARGETIĆ, *Srednjovjekovni zakoni i opći akti na Kvarneru*. Knjiga druga – Veprinac, Kastav, Trsat, Adamić Rijeka, 2007.

MIRKO MARKOVIĆ, *Kvarnersko primorje*, Zagreb, 2005.

IVO MAROVIĆ, *Sadašnjost baštine*, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, Zagreb, 1986.

RAUL MARSETIĆ, *I bombardamenti alleati su Pola 1944-1945. Vittime, danni, rifugi, disposizioni delle autorità e ricostruzione*, Centro di ricerche storiche Rovigno, Rovigno – Trieste, 2004.

RAUL MARSETIĆ, „Pulska luka u vrijeme Italije“, u: *Zbornik Iz povijesti pulske luke*, Lučka uprava Pula, Pula, 2006., 215-248.

RADMILA MATEJČIĆ, „Sedam godina rada u istraživanju limesa“, u: *Osječki zbornik*, 12, 1969., 25-37.

RADMILA MATEJČIĆ, „Fluminensia lamentans, monolog u kali svetog Modesta“, u: *Dometi*, 3, (1971) god. 4., 63-67.

RADMILA MATEJČIĆ, „Gradina Badanj“, u: *Jadranski zbornik*, 8, 1978., 239-165.

RADMILA MATEJČIĆ, „Pregled kulturno-povijesnih spomenika Vinodola“, u: *Vinodolski zbornik*, 2, 1981., 309-336.

RADMILA MATEJČIĆ, *Kako čitati grad*, Rijeka, 1990.

ZOFIA MAVAR, (ur.) *Međunarodne ljetne radionice arhitekture*, Mali Brijun 2001. i 2002., Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2003.

ZOFIA MAVAR, (ur.) *Međunarodne ljetne radionice arhitekture*, Mali Brijun 2003. i 2004., Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2006.

ZOFIA MAVAR, (ur.) *Međunarodne ljetne radionice arhitekture*, Verudela 2006. i 2008., Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2012.

NADIR MAVROVIĆ, *Cres i Lošinj: šetnja po otocima, otočićima i hridima*, Nerezine, 1997.

VLADIMIR MIROSAVLJEVIĆ, „Izvještaj o istraživanjima na otocima Lošinj i Cresu 1953. godine“, u: *Ljetopis JAZU*, 60, Zagreb, 1955., 205-214.

SILVIO MITIS, *Storia dell'Isola di Cherso-Ossero dal 476 al 1409*, Parenzo, 1925.

ANDRE MOHOROVIČIĆ, „Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Lošinj i Cresu“, u: *Ljetopis JAZU za godine 1951.-1952.*, 59, Zagreb, 1954, 211-226.

ANDRE MOHOROVIČIĆ, „Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvarnera“, u: *Ljetopis JAZU*, 61, Zagreb, 1956., 461-493.

ANDRE MOHOROVIČIĆ, „Apsyrtes-Apsorus“, u: *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU*, 9-10, Zagreb, 1956., 10-11.

SALVADOR MUÑOZ VIÑAS, *Contemporary Theory of Conservation*, Routledge, 2005.

BRUNO NEFAT, „Prostorni razvitak Arsenala i brodogradilišta u Puli u 19. i 20. stoljeću“, u: *Prilozi za povijesnu sintezu, Znanstveni skup Pula 3000, Grad Pula, 10. svibnja 2004.*, C.A.S.H., Pula, 189-196.

NEIR d.o.o., *Preliminarno izvješće o zaštitnom arheološkom istraživanju unutar područja Arsenala u gradu Hvaru*, elaborat, Split, 2014-2016.

GRGA NOVAK, „Petar Semitecolo, posrednik u izmirivanju plemića i pučana i graditelj Arsenala, Belvedera i Teatra u Hvaru (1611-1613)“, u: *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 4, Zagreb, 1961., 61-68.

NINO NOVAK, *Omišalj. Tragovi kršćanskog indentiteta*, Zagreb-Omišalj, 2011.

SILVIJE NOVAK, MARIJA MIRKOVIĆ, *Dvorac Miljana, istraživanja i konzervatorski radovi*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Svezak 7 uz br. 16/1990.

RADOVAN OŠTRIĆ, *Sondranje naliča i žbuka u kuli Kolana Draže*, elaborat, Konzervatorski odjel u Rijeci, 2013.

GOROSLAV OŠTRIĆ, *Monumenta Heraldica, izbor iz heraldičke baštine Primorsko-goranske županije*, Rijeka 2002.

TAJANA PLEŠE, „Krčingradska branič-kula“, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 43, 2010., 289-307.

ANDRIJA RAČKI, *Prilozi k povijesti grada Sušaka*, Tiskara Rijeka, Rijeka, 1991.

ROBERT SACK, *Homo Geographicus*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1997.

GIUSEPPE SAVA', *Restauratorski elaborat za drvene lože teatra u gradu Hvaru*, Split, 2009.

GIUSEPPE SAVA', *Restauratorski elaborat drvenog kasetiranog stropa u hvarskom arsenalu*, Split 2014.

RASTKO SCHWALBA, *Igor Emili*, Muzej Grada Rijeke, Rijeka, 1999.

SENA SEKULIĆ GVOZDANOVIĆ, *Crkve tvrđave u Hrvatskoj*, Zagreb 1994.

LANA SKULJAN, *Fotografija u Istri do 1918. iz fundusa Zbirke fotografija, negativa i fotografske opreme*, Povijesni muzej Istre, Pula, 2009.

MILJENKO SMOKVINA, *Rijeka na povijesnim fotografijama i riječka fotografska kronologija*, Dušević & Kršovnik, Rijeka, 1997.

IVAN SRŠA, „A da razmislimo o iskustvima starih majstora?“, u: *Portal*, 2, 2011., 103-119.

RANKO STARAC, „Antička topografija Hrvatskog primorja“, u: *Vinodolski zbornik*, 11, 2006, 73-114.

ĐURO SZABO, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1920.

GJURO SZABO, „O potrebi restauracije trsatskog grada“, u: *Primorske novine*, 468., Sušak, 10.01.1937.

MARINA ŠARIĆ, *Stanovništvo otoka Cresa i Lošinja u vrijeme ranoga Carstva*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 7, Zagreb, 1982.

BARTUL ŠILJEG, *Vojna arhitektura Justinijanovog doba na sjevernom Hrvatskom primorju*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, magistarski rad, 2001.

MARKO ŠPIKIĆ, *Konzerviranje europskih spomenika od 1800. do 1850. godine*, Zagreb, 2009.

ŽELJKO TOMIČIĆ, „Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju“, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XXIII, 1990, 139-162.

ŽELJKO TOMIČIĆ, „Auf der Spur der Reconquista Iustiniana: spätantike Befestigungsanlagen an der Nordküste Kroatiens“, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 10, 1993., 103-116.

YI-FU TUAN, *Space and place: the perspective of experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997.

DAMIR TULIĆ, „Skulptura i altaristika u vinodolskom kraju u 17. i 18. stoljeću“, u: *Czriquenicza 1414. Život i umjetnost Vinodola u doba pavlina*, Kudiš N. (ur.), Crikvenica, 2012., 91-104.

ZLATKO UZELAC, „Tvrđava Koprivnica. Prijedlog zaštite, restauriranja i rehabilitacije očuvanog dijela koprivničkih bedema“, u: *Podravski zbornik*, 37, 2011., 32-58.

JOHANN WEIKHARD VALVASOR, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Laibach, 1689.

MELITA VILIČIĆ, „Izgled Senja i senjskih zidina u doba Uskoka“, u: *Senjski zbornik*, 15, 1988., 77.-89.

BORIS VIŽINTIN, *Umjetnička Rijeka XIX. stoljeća*, ICR, Rijeka, 1993.

GORANKA LIPOVAC-VRKLJAN, *Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Prezid - Gredice, Vražiji Vrtec, Straža*, Institut za arheologiju, 2006., elaborat.

IGOR ŽIC, *Laval Nugent – posljednji Frankopan gospodar Trsata*, CDM-Biblioteka „Val“ Rijeka, 1992.

ANDREJ ŽMEGAČ, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 2001.

ANDREJ ŽMEGAČ, „Kaštel Sv. Petar kraj Lošinja”, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38, 2014., 81-86.

sudionici skupa

dr. sc. Dražen Arbutina

Tehničko veleučilište u Zagrebu
2013.

mr. sc. Goran Arčabić

Muzej Grada Zagreba
2013.

dr. sc. Ana Azinović Bebek

Hrvatski restauratorski zavod
2015.

Željko Bistrović

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Rijeci
2011., 2012., 2013., 2014.

dr. sc. Marijan Bradanović

Filozofski fakultet u Rijeci
2011., 2012., 2013., 2014., 2015., 2016.

dr. sc. Višnja Bralić

Hrvatski restauratorski zavod
2012., 2014.

mr. sc. Alan Braun

Arhitektonski fakultet, Zagreb
2011., 2014.

Angela Bujas

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u
Šibeniku
2015.

Goran Bulić

Hrvatski restauratorski zavod
2011.

dr. sc. Radoslav Bužančić

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Splitu
2012.

Dolores Oštrić

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Rijeci
2015., 2016.

Josip Čuzela

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u
Šibeniku, u miru
2015.

dr. sc. Biserka Dumbović Bilušić

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Rijeci
2013.

Grga Frangeš

Udruga 4 Grada Dragodid, Mjesto pod suncem
d.o.o
2013.

Anita Gamulin

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Splitu
2012., 2016.

dr. sc. Ivo Glavaš

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u
Šibeniku
2015., 2016.

Đeni Gobić Bravar

Arheološki muzej u Puli
2014.

Tatjana Horvatić

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u
Karlovcu
2014.

dr. sc. Irma Huić

Hrvatski restauratorski zavod
2011.

Andrej Janeš

Hrvatski restauratorski zavod
2016.

Iva Jazbec Tomaić

Filozofski fakultet u Rijeci, vanjski suradnik
2011.

Emil Jurcan

Pulska grupa/ Zadruga Praksa
2013.

dr. sc. Miroslav Katić

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u
Trogiru
2013.

Josip Kovač Levantin

Croatia Infiltration
2013.

Branka Križanić

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u
Karlovcu
2014.

Kristina Krulić

Hrvatski restauratorski zavod
2011.

Nenad Labus

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Rijeci
2015.

dr. sc. Nataša Lah

Filozofski fakultet u Rijeci
2011.

dr. sc. Krasanka Majer Jurišić

Hrvatski restauratorski zavod
2014.

dr. sc. Predrag Marković

Filozofski fakultet u Zagrebu
2014.

dr. sc. Ivan Matejčić

Akademija primijenjenih umjetnosti u Rijeci,
u miru
2011., 2014.

mr. sc. Zofia Mavar

Ministarstvo kulture HR, u miru
2013.

Drago Miletić

Hrvatski restauratorski zavod, u miru
2012., 2016.

mr. sc. Sunčica Mustač

Povijesni i pomorski muzej Istre
2015.

Nataša Nefat

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Puli
2015., 2016.

dr. sc. Goran Nikšić

Grad Split, Odsjek za staru gradsku jezgru
2012.

Nino Novak

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u
Rijeci, u miru
2012.

Tomislav Petrinec

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
2015.

Mihovil Pirnat

Croatia Infiltration
2013.

dr. sc. Tajana Pleše

Hrvatski restauratorski zavod
2016.

Matija Pucak

Croatia Infiltration
2013.

Tea Rosić

Muzej Grada Crikvenice
2016.

Gordana Sobota Matejčić

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Rijeci
2011.

Ranko Starac

Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja
Rijeka
2015., 2016.

Toni Šaina

Hrvatski restauratorski zavod
2011.

Daria Škarpa Dubreta

Hrvatski restauratorski zavod
2015.

Miroslav Škugor

Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu
kulturne baštine – Konzervatorski odjel u
Šibeniku
2012.

dr. sc. Marko Špikić

Filozofski fakultet u Zagrebu
2012., 2013., 2014.

dr. sc. Ana Šverko

Institut za povijest umjetnosti
2013.

dr. sc. Damir Tulić

Filozofski fakultet u Rijeci
2012.

Zlatko Uzelac

Institut za povijest umjetnosti
2012., 2013.

Josip Višnjić

Hrvatski restauratorski zavod
2013., 2015., 2016.

kazalo mjesta

- Akvileja 46
- Badanj 81
Bakar 79
Bakarac 79
Barilović 73
Baška 19, 61
Beč 52
Belaj 70
Berlin 47
Bičići 18
Bijaći 56
Boljun 89
Brač 82
Brijuni 50
Budim (Budimpešta) 72
Buje 57
Buzet 89
- Cerovlje 70
Crikvenica 81
Cres 64, 82
- Čepić Polje 87
Čepićko jezero 87
- Dajla 24
Dresden 29
Dubrovnik 38
Dvigrad 17
- Glavica 84
Gradinsko jezero 83
Granešina 39, 64
Grižane 69
Grožnjan 57
- Hlamac 82
Hvar 34
- Ilok 72
Ilovik 69
- Jelsa 84
- Kanal svetog Ante 74
Karlovac 66
Kaštelansko polje 56
Koprivnica 37
Korčula 23, 33
Kostrena 79
Kotor 34
Kozjak 83
Kožljak 87
Kraljevica 79
Krčingrad 83
Križišće 79
Krk 31, 64
Kršan 87, 88
- Limski kanal 71
Lipa 53
Lopar 80
Lošinjski kanal 82
- Mali Lošinj 71
Malinska 48
Marija Gorica 64
Maružini 17
Matulji 53
Molve 64
Motovun 22
- Nerezine 82
Novi Vinodolski 80
Novigrad 31
- Omišalj 30
Oprtalj 57
- Paz 89
Pazin 86, 89
Peroj 62
Petrapilosa 89
Petrova gora 45
Plomin 87
Podkilavac 46
Poreč 21
Premantura 71
Prezid 46

Pula 49, 50, 60, 71

Rab 54, 57

Raški zaljev 71

Resnik 56

Rijeka 24, 25, 26, 38, 41, 46, 66, 69, 76, 79

Rovinj 39

Savudrija 57

Senj 69

Seget 57

Siget 37

Slavetić 55

Split 36, 59, 75

Stenjevec 64

Sveti Marin 80

Šibenik 40, 65, 74, 75, 85

Školjić 74

Tampere 47

Topusko 32

Trogir 51, 82

Trsat 76, 77

Trst 17, 25

Umag 57

Uvala Lišanj 80

Uvala Minerska 74

Uvala Muroska 80

Uvala Sepen 30

Veli Bijać 56

Veli Lošinj 20, 39

Veliki Tabor 63

Venecija 34, 75, 84

Vis 82

Vodnjan 62

Vukovar 52

Zagreb 39, 50, 67

Završje 57

Žumberak 55

Tisak

Lambert Grafica, Rijeka

Naklada

100

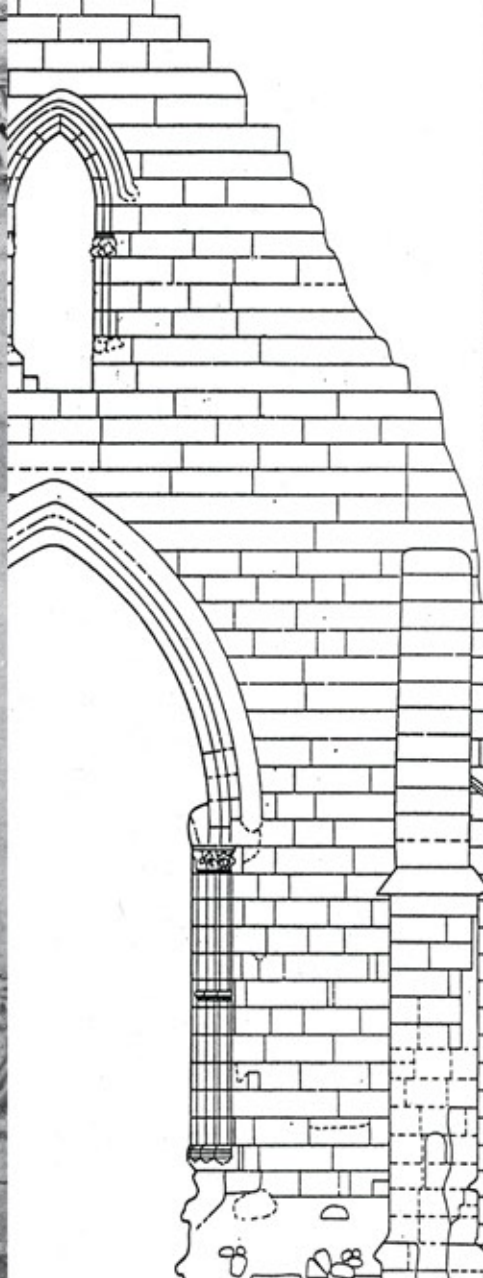
Korištene slikovne priloge dostavili su autori tekstova
i koriste se uz njihovo dopuštenje.

Tisak knjige financijski su pomogli:

Grad Rijeka i Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

MINISTARSTVO ZNANOSTI I OBRAZOVANJA
REPUBLIKE HRVATSKE

Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilište u Rijeci